

Іван Керницький

Іван Керницький

ПІСНЯ ЖИТТЯ

Оповідання та новели

ЗМІСТ

Празник	4
Крамар Сень Свистун	34
За товаром	56
Батьки й сини	69
Пісня життя	77
За п'ятку	84
Грачі	92
В Нью-Йорку на концерті	98
Земля благословить	104
Проблема	110
Святоїванські вогні	115
Колядники	119
Спомин (1920 рік)	122
Тавро	125
Бог предвічний	128
Знаки	131
Стара хата	134
Така читальня	137
Ясні ночі	140
За сто літ	142
Примітка упорядника	144

Празник

Дзвони гаморили, вишні відцвітали, з масвих облаків трискав золотий сміх на бляшані менталики, на хрестики, коралики, на медяникові серця, веселкою розмальовані, скрипіли ручиці. Гості, гості! — лящали свистала, галайка катаринка, у стоголосій крутіжі карбулялися всуміш роздзвонені намиста, білі, гей ріпа, зуби, мережані уставки й очі, повні сонця.

Празник!

Йшли і йшли. Без кінця і міри. Десь, із кучеряви і вуличок, десь, із садів, розсміяних та гомінких гудінням бджіл і ластів'ячим щебетом, десь, із суतिकів, перевулків, перелазів, як непосидючі ручаї, що вирвались з лотоків, квапилися на відправу — то свої, а зайшлих!

Тьма-тьменна!

Із Залісся, Хлип'я, Ханасівки, десь аж з-за чагарів! Світе розколений! — п'ять миль треба бити ногами... Обсмалені, і гей цигани; гором — порохи з десятої границі, долом — ранішні роси, на штайфах — маків цвіт і жовтесенькі пелюстки сліпоти...

— Го-го, свату! Ну, прецінь, раз на цілий вік!

— Йой, Марисонуцьцю, а я собі вже мислила, що вас на цім світі не зобачу! Йой!..

Раділи й схлипували, обіймалися, аж кості хрупотіли, й цмокалися шорсткими запорошеними губами.

Дітиська — от жемоїдь, росте і хліб псує — слинили жилаві руки.

— Аво, стлійна насі!.. — ластилися, гей коти, за гостинцями нипали. А весь той невголюканий сорокатий народець суєтився поміж дишлі, кінські хвости, крами, халабуди, терлиці й гладущики й безперестанку котився — під небосяжні смереки, де садили дими з кадильниць, де легіт фанами лопотів, де чотири єгомості в світлих ризах, а столітній канонік із Лип'я — п'ятий — правили, бо правили, на голоси виводили, а повишивані бабиська ревли, мов тури, «Єдинородний сине... »

Празник!

Під дзвіницею в холодку, на обчімханих дубах, мимраві й гугняві бабусі чоломкалися очіпками, а падькали, а бідькали і, прослезившись, прощали собі гріхи, що їх ніколи не робили, Господу навкучувалися й усім святим голови морочили:

— Та й третій раз мені, кумонько, простіть!..

— Га? Як?..

— Ото раз, чуєте!.. То ви вже не чуєте? А я ще, чуєте, чую... Ая. Ще роблю, що здужаю... Нема смерті...

А внизу — гей! — сенсація, ліцитація: комедіянт у червоному чіпку рипів, якби з нього паси дерли:

— Ану, люди, бо завтра не буде! Льоси, льоси — польські, руські, американські, матка Америка виграла!.. Летрика-летрика, хто тут потужний зуби рвати, кров спускати, ану ге-е-ей!

Празник!

Діди, баби, каліки — криві, глухі, горбаті, присліпуваті, безрукі, безногі і безносі — гей саранча! За ноги лапали! За спідниці! Рачкували, скимліли:

— Дайте, не минайте!

— Богородичко — дівонько обрадованная!.. Змилуйтеся, татунцю солоденький!

— За душеньки померші помолюся я до Господа!..

— Дайте каліці нещасній, не минайте сирітки!

Празнешні пирскали в їх бік:

— Ото сирота, а писок, як ворота...

— Ая. Дай бідному дідові, а дід занесе жидові.

— Але ж бо намножилося тої калічні! Якись-во, заграничні!..

— Той чорнобривий, той наш такий... Свого ховання.

— Хе-хе...

Статочні газди в білесеньких полотнянках, опоясані австрійськими «куплями», а чупері вимазані по-празнешному й приплескані, як плесканки сира, а чоботи статні, господарські, з вухами на п'ять цалів, аж світилися від шварцу — чап-чалап — вагом, гей гусаки ступали по кам'яних сходах, дзеленькали підковами й погладжували вуса.

У самій хвiртці безногий бородач із вовчим видом люто стискав у жменях дерев'яні кулі.

— Шляк трафив наглий! І ніц ніхто не дає...

— Аво, дивися!.. Бив би!

— На маєш! Ніж би засадив!

— Цуд!.. Щось такого...

На стос сірого каміння, під гіллястими липами, виліз на проповідь в сяючiм епітрахилі катехит із Лубина, стрункий, як свічка, чорнявий, живий, як іскра, очі блискавками мигали. Молоде то ще

було, всього рік як його висвятили, а вже мури витирав, бо залісяки доти на нього юдили і хляпали язиками, доки не виюдили...

Але він балакав! Але чесав!.. Гріло, бо гріло без милосердя, а здріматися ні на часок не було права. Але-во! Ті, з місії, ані не вмилися до нього!.. А як із притиском урубав: і «Так і наш український нар-р-род!», то людонькове — шу-шу-шу! — встояти не могли, земля під ними горіла, пучнявіли дужі груди під вишиваними сорочками, пашіли бронзові лиця, тут сльоза — кап! там сльоза — кап! — запаски пішли в рух, навіть дядькам із приплесканими гирями зробилося маркотно. Ханасівські, що гурмилися під липами, лише головами похитували:

— Ото ксьондзик раз! Гей, гей, якби в нас такий, то щось у селі було би. А наші що? Винце пендять зі свербивусу, на цитрі грають і до лісничого — на гербатку...

— Бая. Так, ой так...

Надуті «сельроби» із Залісся глумливо закопилювали губи.

— Чекай, чекай, той такий самий буде! Дістане ліпшу парафію, приховає собі животик та й вкоськається...

Але їх зараз запшикали:

— Тс-с-с!.. Аво, дивися, які мудрагелі...

— Витри си ніс наперед, шмаркачу один з другим.

— А то бий таке дрантя, пся кров...

Сонце колувало на полудень, променів хрест на церковній бані, ледве чутно шуміли хором крислаті смереки, цвіла черемха на зарослих хабазом могилках, і дивом дивувався задивлений в свою празничну вроду ласкавий день, золотом тканий, блакитом замаєний, пишними садами закосичений!

Празник був — гей! — празнику був ще й празничок, роковий храм, відпуст великий за всі гріхи — празник у Красній Долині!..

— Та ну!

— Та во!

— Стрию, я вас не пущу! Татуньо так вас просили!

— Гов, дівче, не сіпай мене, бо перевернуся на сміх людям...

Таке то моцне, так вигналося... чуд!

— Митре, та ну, ходи!

— Чекай, а ти не знав, що в мене на Покрови празник?

— Е, десь ти такий...

— Тихо! А твоя Феська не знала?

— Ой-ой!

— А, гостоньки мої, косоньки мої, де вас посадити та чим вас приймати? Не цурайтеся, не чужайтеся, тож ми свої!..

— Та таки свої: цьотешне, вуєшне, дідько знає колишне...

— О, бодай же га! То чому не свої? Пам'ятаєте, Настуню, яки-сьмо колись празникували, яки-сьмо виспівували!

— Гай, гай!..

... В Пилипа за потоком не празник — толока́, в Пилипа гостей гук! Гумно повне полукипків, а полукипки повні сонця й розбризканої малечі. Собаки рвуться на ланцах, кури горланяють, коні поскидали нашійники, бо мушня присіла, розтряслася з баламутів молоденька конюшина, а гиляві ясени за оборогами стріляють у блакит, гей шибені дітиська з бичів...

Празник!

По великій хаті запашний холодець ходить з м'ятою попід боки. На помості — пісок і зелений лопух, святці в самозолоті й горіховому листю, почоломкались дві ковані скрині, а на віках празнична скатерть в мережки й стебнівки і та два книші, як два сонця.

Вуйни-стрийни, вивбирані, вив'язані, запишались, мов ячмінні пироги, позасідали побішниці, попідпирали ковбиці й гору сорокатих подушок, поправляли очіпки, дзвонили щирими коралями і відпустовими менталиками завбільшки добрих варениць та квітчастими запасками шморгали по бородах.

Вуйки-стрийки щойно входили, густо раз коло разу тупали в сінях обцасами, на порозі кожний харкав: «Хороба з такими порохами!», клав кримку на полицю та рукавом полотнянки розправляв стріпахаті вусища. Сідали рядком на лавицю, як журавлі, той і той — сам собі — виймав капшук і побожно, щоб, сохрани Господи, не впав на землю клаптик махорки, крутив обрубкуватими пальцями тоненького червака.

За вікном горів синім полум'ям кущ бозу, чуділи ластівки під стріхою, а з вишень капали в буйну траву спаршивілі хруставки. Було в геть з полудня — випостилися люди в церкві, бо єгомості довго тримали... Кхм, кхм!.. Гості статечно покашлювали, але від запаху рум'яних книшів вертілися сверлики в носі й оскома лізла на язик...

— Кхм-кхм... Ахи-ахи!

Старий Гнатко таки не втерпів:

— Гей, де ж той Пилип? Спить, ци як?

Гості засуетились, вуйки-стрийки доброзичливо та погідно кивнули лобами, вуйни-стрийни соромливо переморгнулись:

— Бодай того Гнатка!.. Така біда смішна... І я скажу: вам би то не пасувало... Аво, десь ви такі: християнин, не дитина ж... І я скажу: аби-м рік не їв... Аякже! Видите, а йому то ввійде. Ну, такому всьо ввійде! Така натура, ая... Умгу. Хе-хе — Гнатко! Хі-хі — Гнатко! То голова! — Знехотя перекидались то сим, то тим, то про те, яке було казанє, то про худобу, то про погоду; газди газдиням «тикали», а газдині газдам «викали» — як і велів стародавній звичай.

Стрий Гнатко мав мідяний вус по-козацьки й широке бундючне чоло. На всіх празниках сидів на покутті й ніколи не роздягався з кожуха. Був кметь-богатир, коні — гей кати, за дівкою нині давав дві тисячки, із самим графом їздив на рогачі — фірманував, — а лісничий завжди гостив його білою кавою і бухтами на маслі. А вже за патик, то стрий Гнатко не турбувався: ціле гумно мав завалене бучиною... Хо-хо, Гнатко! Хі-хі, Гнатко!

— Пилипе, або даєш ту оковитку, або не?..

— Даю, даю.

Пилип розпускав у коморі «бунгу». Бабрався, ляпався, доливав воду, фарбував соком, пробував частенько, яке то, і крутив носом:

— Пся кров, ще моцна!

— А ти тільки не кушай, бо всьо викушаєш! Та й лиши краплю до зуба, щоб було закропити!

Пилипиха з донькою-відданицею увихалася коло драглів. Ложки рахувала.

— Дев'ять... десять... І пощо ти тую кривописку кликала?

— Мамуню, я не кликала, стрийна Марина сама присилилася.

— І штири бахори притягнула!.. Страх! Та то хмару зжерло би...

Через поріг перекабанився ще один гість — якийсь пізній, — парубій, мов грім, маківкою стелю підпирав, кудрява грива прилипла до чола, скропленого маєвим окропом, як житня полова до мокрого току. Парубій був якийсь неповороткий і нюнькуватий, місив кашкетину у ведмежих лапах, перевалювався з боку на бік і обгуркував лавицям ноги. Як добре розмахався, то, закрадаючись, якби йшов на заріз, зачав вітатися з гостями: як ся маєте, як ся маєте! — і так ген-ген, аж до самітнього чудотворця Миколая, що висів скромно коло бовдура в поколупаних рамах. Вуйкам-стрийкам термосив жмені, аж у суглобах рипотіло; вуйнам-стрийнам розсіяно

настолочував носи чобіт і цмокав кожну в руку. Вуйни-стрийни буцімто бентежились, сіпали руки до себе і з панська відпрошувалися: «Перепрашаю... Та нащо?» Надутого стрія Гнатка на покутті також був наважився поцілувати, але тамтой не дався.

— Най, най, я не ксьондз!

Вуйни-стрийни вже юдили, вже шипіли, мов гаде сорокате:

— Хто-хто?

— Та во, жених... На зальоти!

— Йдіть, йдіть...

— І я так скажу.

— Бая. Та во, Пліхівського Петро. Із Залісся буде приставати.

— До Ганни?

— Умгу...

— Ага-а-а!..

Але втишилися, якби врубав, бо вже хитався на порозі присадкуватий Пилип, такий радий, що Господи, увесь сіяв, як великодна паска, витирав до ліктя чарчину, а з-під пахи виглядав на світ цікаво кукурудзяний корок... А за ним котилася Пилипиша з оберемком дерев'яних ложок, газдиня широка, як канона, три рум'яні підборідки і шалянова спідниця в чотири пілки, — аж з'ячіла, аж просльозилася на вид любих гостоньків! А за нею, мов за баштою, — Ганна відданиця, як свіжа, рососою скроплена китичка маків, горошків і любистку, весняною усмішкою опоясана — хилила вниз смолисті вії та розпашіле личко тулила у вишиваний рукав, на вид довжелезного валила, що кудрявою маківкою підпирив стелю.

Заметушилися гостоньки, заскрипіли лавиці, відозвалися ложки і череп'я.

Та як празник — то празник!

Сонце, як промінний живородний моноліт, тонуло на заході в купелі жемчугів і тремтіло, немов тепле ще, та застигаюче серце поміж молочними китягами яблуневого квіту. Снопи сліпучих іскристих ножів, якби кованих із червоної міді, пронизували кожний лист, кожний цвіт, прокрадалися крізь тичця косатої квасолі та хоругви повійки й гаптували позолотою вибілені празнично призьби. Благу й жагучу радість маєвої днини холодив передвечірній легіт, яким пахли напучнявілі й обвагітнілі родильною снагою нивки, буйні-багаті в розкішну ярицю. Рукаті журавлі настовбурчилися під зеленими горіхами й пили запашно-п'янке вино весни повними відрами, як воду!.. Ген високо, в чистому, як сльоза, блакиті

змагалися за першенство в небосяжному льоті ластівки з флотилією білих голубів, перекликалися бузьки на чубах стріх, мов стежі на степових курганах, із затишних садків котився, як щире срібло, дівоцький сміх, а там — на вигоні, де був великий фестин, фуркотіли попід облаки шнури коралів та квітчасті спідниці на розгойданій каруселі.

Танцював, і п'янів, і чманів цілий вигін із весною в палких обіймах, з молодістю навприсюди, бо лугова оркестра з Красної Долини на тридцятьох трубах різала козака.

Гей, празник, бо — празник!

А з хат крізь відчинені навстіж двері й вікна трискали гомінкими каскадами і не вмовкали ні на часину співи, сміхи і празничний гамір. Село ликувало, село празникувало:

— Дай Боже здоров'я!

— Дай Боже і вам! Як празник — то празник!..

У Пилипа за потоком гості кінчали обідати. Ще сягали дерев'яними ложками в полив'яні миски з драглями, ще досягали п'ятірнею пальців піраміду покраяних книшів, але все те робили ліниво і спроквола, як панцизняну чинитьбу, бо обідали вже поверх три години. Обличчя в гостей пашіли, як грань, віддих ставав сопливий, руки обважнілі. На висках перлився піт, на бородах світилася масність. Дядьки, достойно покректуючи, попускали ремінці, молодиці холодили гожі й зарум'янілі лиця запасками. Ой, ой, але ж то душно!.. Най пан Біг боронить... Фу!.. І я скажу. Душно.

Тільки стрий Гнатко не звертав уваги на горяч — самовпевнено розперся у своєму кожусі на покутті й галасливо розповідав вуйні Марині, як то він раз на ловах перевернув із залубнями графа Потоцького і його жінку — тоту з Гішпанії, ци мара її знає звідки. Вуйко Атанас, що вже десять літ хорував на шлунок, меланхолійно хитав пожовклими, якби вимоченими в оцті щоками, і відтикав кукурудзяний корок у пляшці з оковитою. Плящина-літрівка робила вже свою останню туру.

— Дай Боже здоров'я!

— Пийте здорові.

Стрий Гнатко гольнув чарчину мощної запіканки, не моргнувши бровою, й наливав вуйні Матроні, що відпрошувалася та відхрещувалася, та божилася, що вона вже «цалком» п'яна. Але випити — випила. Вуйко Атанас закусив книшем — кутними зубами, бо передні вже повипадали, та монотонно скаржився кумові

Максимові, як то його дохтори пороли і витинали з черева болячку. Було гамірно, як у млині, з хлопських чубів курилося, як із замоклих полукипків. Чарчина курсувала в колісце з рук до рук аж до сірого кута, в якому покутував несміливий Ганнусин жених, що впрів, сердега, як тхір, бо сидів коло самого бовдура. Гості — нема що казати — дули несогірше, тільки Пилипів братанич Славко з Лип'я ані вам не покушав, ані не подивився в той бік, бо належав до протиалкогольного кружка і носив у кляпі блискучу відзнаку з гадюкою, обплетеною довкола пляшки. Сидів осторонь насуплений, як сич, і доціджував третє порцелянове горня кави, яку йому Пилипиха осібно прилагодила з праженого ячменю.

Славко не був простий хлоп-перевесло: був трохи панськуватий, мав три класи гімназії й три роки криміналу за політику, драглів не їв дерев'яним цурупалком, тільки бляшаною ложкою, а м'ясиво вилками і ножем. Проти нього сидів його шурин, кривий Гриць із Залісся, також великий політиконт, тільки що Славко, рахувати, сторони в за Україною, а Гриць був завзятуший «сельроб», а безбожник такий, що най матка Божа боронить і заступить! Кальвін якийсь, а не людина!.. Та він вам таке плете на Бога і на Пречисту та і во — на ксьондзів, що аж слухати лячно. Не було тижня, щоб у нього не трясли за якоюсь бібулою, та й не було місяця, щоб він не сидів бодай добу, бодай дві. Бувало, як тільки вздрів крізь вікно своїх панів на остро з пасками попід бороду, то зараз казав жінці Марині: «Марисю, запорай худобу, нарубай собі дров, бо я вже за три дні прийду...» Брав бохонець насущного під паху й головку часнику за пазуху, бо вже знав задалегідь, де осіє. Чванився, що не має страху ні перед Богом, ні перед дідьком, але це тільки тоді, як того не чула його «екзекутива» Марина. Була це невіста дуже висока, худа, як коняча смерть, а страшенно язиката і страшенно богомільна. Ніхто стільки в селі не висварювався, що вона, і ніхто стільки разів не ходив на прощу до Гошова, що вона.

Обоє швагри не обзивалися до себе ні словечком, були на ворожій стопі, бо правувалися вже п'ять літ за півморга гниляка.

Пилип і Пилипиха так розпадалися коло любих гостоньків, так молили-просили:

- Марисунцю, та же їжте, та ну, та не дайтеся просити...
- Атанасе, та во, та кусайте!
- Та я кусаю...
- А фігу кусаєте!..

Пилип витягнув із мисника дерев'яну піпу, взяв з-під лави сокирчину і, заганяючи качки, потинятився до комори розбивати бочівку з пивом. Пилипиша і Ганнуся увихалися без упину з пекарні до світлиці. Ой-ой, та ще пироги!.. Ой-ой, та ще мачанка... А в пекарні — Боже кріпкий! — чиста гамарня або жидівський хайдер! Назлазилося бахорні тьма-тьменна, бо на кожній фірі приїхало з троє-четверо, а кожне якесь незаткане, зжерло би коня з копитами! Вилизували тарілки, дерлися за лакітки, трубіли всі на купу, очі собі видзьобували і перевертали хати догори коренем.

Один Влодзьо, Пилипишин мізинчик-одиначок, відсахнувся з презирством від тої жемоїди і, напушившись, гей пава, бундючно походжував по світлиці з рученятами в кишенях, де мав цілі пригорщі бамбонів і срібняків, що їх надавали йому гості. Го-го, у Влодзя сьогодні великий історичний день: він виступатиме ввечері на представлінню, ба як же, в п'ятій дії «Невольника» поведе за руку сліпого Степана, якому вражі турки викололи очі, — а всі люди будуть на нього, на Влодзя, дивитися. Ото раз!

Стрий Гнатко вицідив з пляшки рештки запіканки і ласкавим рухом подав чарку хлопчині.

— Ану, небоже, пий!.. Покажи, що вмієш!

Пилипиша просльозилася зі щастя й ховала свого пестунчика в пропацих закладках спідниці на чотири пілки:

— Не пий, кицуню, то гірке!

Але гості настоювали, щоб випив:

— Та не бороніть, най дитина вип'є.

— І я кажу: най покушає...

— Та що там того є? Як у наперстку...

Влодзьо з повагою простягнув руку по той наперсток, та в тій хвилині Славко перехопив чарку і друлив, аж оковитка розхляпалася по вишиваній скатерті.

— Най! Не пий тої отрути, бо не виросте з тебе людина, тільки худобина!

Всім зробилося трохи ніяково, а кущики брів над Гнатковими очима наїжились, гей щетина на дику. Грізно заворушилися мідяні козацькі вусища:

— Но-но, не будь такий герой! Як вже-сь не збудував України, то і не збудуєш!

Стрий Гнатко, видимо, обдивився, бо зараз перестав оповідати про графське полювання і вже тільки сердито та як би від несхочу

раяв вуйні Матроні, щоб купила в нього породисту льоху йоркширської раси... Яка?.. Ну, та яка... Свиня та й уже! З коротким рилом... Ну, то видите... Тепер усім стало моторошно, тільки вуйко Атанас не зважав ні на що і далі скаржився перед кумом Максимом на дохторів, що його «дурх» попороли.

— Та й потому, чуєте, положили мене на таку білу ляду, примоцували, як жиди Ісуса Христа, дали ми під ніс якоїсь чемериці, що-м геть чисто пам'ять стратив...

Але зараз прийшов до пам'яті й жадібно замуракотів й мляснув піднебінням, бо оце на порозі появився Пилип із дебелим дзбанком пива, з якого перевалювалася молочна піна з таким імпетом, що аж забілила Пилипові вуса і бороду. Хитався той наш Пилип із тим збанком від одвірка до одвірка, як явір під вітром, а його масні очиці світилися такою екстазою радості, що хлопа достеменно заткали, й не був у змозі слова промовити, тільки тицьнув пальцем позад себе, до сіней, та скалив зуби, мовляв — дивіть, хто то йде!

А то й справді... Гі! Йой! Хо-хо-хо! А дивіться, хто прийшов! Ну, най хто скаже! Гості! Гості! Три реєнти марширувало в хату один за другим, попереду Михайло Співак із Красноі Долини, а за ним — Ханасівський із Лип'я. Як три царі з Востока!.. А за ними — ну хто ж би, як не Луць! Адіт, і та манта прилізла... Луць, без якого не обійшовся жоден празник, жодні хрестини, жоден похорон і жодне весілля, церковний провізор, права рука отця декана і третій по Бозі (Бог перший, отець декан другий, а я третій!), фірман над фірманами, брехлій над брехліями, а що вже до яствія і питія, то невикапаній Луць Заливайко!

Ху!.. Заклубилося в хаті, як у муравлищі, булькотало пиво, дзвонило череп'я, розв'язалися язики на всі заставки! Дячки — нічого й казати — були вже добре замаєні, бо обійшли кілька празників, усі три трималися дружньо за підпахи і беготіли невідомо на яку пам'ятку «Явился еси днесь вселенній... » Луць диригував їм батогом. Ого, тепер усе пішло шкереберть! Всі галасували, всі трочили ні в п'ять, ні в десять, а вже найбільше вуйни-стрийни, що порозпускали язики, як трилампові радія. Малі дітиська, що поспалися в перинах, побудилися та голосили, перелякані, мовби їх хто різав, Пилипиха плакала з радості серед хати, а стуманілий Пилип стирчав безрадно з порожнім збанком і не знав, куди вийти до комори, в той час коли дяки співали над ним многолітствіє. Але Луць миттю покмітив це трудне положення і захопив збанок за вухо.

— Стрию, де стоїть бочка, в коморі?

— Та ти... ти там не трафиш, — циртолився збентежено Пилип.

— Що?! — запірівся та визвірився Луць від такої зневаги. — Я не трафлю до чвертки з пивом? Ну, люди, подивіться, я не трафлю до чвертки з пивом!.. Стрию, та не робіть мені встиду.

А дячків уже волікли за поли, вже саджали на почесному місці під образами, вже вгощували чим хата багата. То обоє сторонські — це були реєнти старої дати — мали блискучі, як мушлі, черепи із закрученими над потилицею на біблійний спосіб рештками волосся, видовжені носи цвіли, як малини, та перламутрово мінилися на них окулярища з обвідками з тоненького дротика, за якими кисли заплилі очі, переплетені червоними жилками. З журавлиної шиї висувалося кожному на дишиці адамове яблуко. «Ангел вопіяще» вже ні той, ні той не витягнув, щоб не зірватись на «благородній» і не з'їхати на цілу октаву; обоє співали через ніс, а голоси мали загорівчені і дрантиві, як розбиті горшки. Зате тутешній, Михайло, — це був дячок із нової святоюрської школи, хлопиця черствий, як дубовий відземок, недавно жонатий, жвавий, як веретено, з буйним чупером, у вишиванці, а баритон мав такий, як дзвін, — як ревнув, то свічки гасли перед іконостасом! Смішака був, що най 'го колька сколе, жартун такий, а практикант! — як зачав приповідати, то хоч боки зривай.

— Ну, гостоньки! — викрикував за скринєю, — наїжтеся, напийтеся, та й ходіть до мене на празник...

— Ха-ха-ха! — ляцало кругом. — Ади який штудерант! «Наїжтеся, напийтеся...» А щоб тебе сніг спалив!.. І я скажу: ото злодій!.. Хо-хо, Михайло — то голова!..

Вернувся з комори Луць з наточеним, верховатим збанком, перебрав від заголюканого Пилипа обов'язки господаря і дружбив-розливав «експортове», трохи до шкляниць, трохи по скрині, а трохи стрийнам на рукави, а стрийни пищали: «А ти, гунцвоте один, ходиш!.. А бодай-бись скис, та де лиєш?» Старий Гнатко, гикаючи, бо щикавка його напала, підставляв під збанок порожній коряк.

— Чуєш ти, третій по Бозі, а твої отець-декан знають, як ти їх цибулиш, коли ділиш спілки?..

— Аво, на маєте! — розкладав руками Луць. — Та певно, що знають. Та же на кожному соборчику хвалять мене перед усіма єгомостями. Мій Луць, кажуть, то моя права рука. Краде, але добре краде, бреше, але рівно бреше, і за це його люблю!..

- Хо-хо-хо! А бодай тебе хліб обсів!.. Ото плентій...
- Ей, що не кажіть, таки добрий наш ксьондз, нема що казати.
- Та! Добрий, бо йому добре.
- І я скажу: ба кому ліпше на світі?.. Котові і попові!
- Має з живого, має з мерлого.

Хміль вже міцно забив гостям памороки, а іменно вуйнам-стрийнам, які розохотились не як-небудь і наперлися конче співати. Михайло Співак відкашельнув, втягнув дух в атлетичні, гей ковальські челюсті, груди і затягнув спіжевим баритоном:

Дай нам, Боже, в добрий час!
Ой, ну-ну, ой, ну-ну...

— «Розвеселим родину!» — підхопили гості празниковий гімн «тирольців сходу», аж шибки злементіли, аж Пилипова хата застогнала на дубових закопах. Та як зійшло на другу строфу, що «в нас родина вся одна», то одні тягнули по-стародавньому: «ціла наша Русь свята», а другі вже потрапляли на новітній лад: «Україна та свята» і так помотали Русь з Україною, що не могли в'їхати ні вперед, ні назад. Тоді Михайло всіх утихомирив, звівся з лавиці, подзвонив шклянницею до стола і врочисто промовив:

— Шановні гості! Нашому панові господареві та й пані господині, та й всьому домові і всім живуцим у нім да сотворить Господь многая і благая літа!

— «Во здравіє-є, во спасеніє-є-є!» — зарокотіло в хаті з двох десятків хлопських грудей... Запаморочений Пилип тримався жінки, як нурець підводного дзвона, втирав руками сльози щастя і голосно хлипав. А гості не вгавали:

Наш Пилип най жиє,
Най нам пива додає,
Сотвори, Господи, многая літа-а!

Потім вуйни і стрийни зачали своєї:

Пилося, пилося, по запасці лилося,
По запасці моїй, на здоров'я кумі!

А вуйки-стрийки своєї:

Кришталева чаша, срібная креш.
Пити чи не пити, все умреш!

А потім: «А хто п'є, тому наливайте, хто не п'є, тому не давайте» — і покотилися пісні коломийкові і жалібні, весільні і похоронні, тропарі й антифони, і «за нас, і за вас», і «бодай ся когут знудив», і «чом, чом, земле моя», «а в тім небі не дають горілки», і «не піду додому, аж рано, аж рано, аж буде день»...

Вуйки-стрийки вряди-годи давали собі раст, щоб переполокати горла, вуйни-стрийни піяли і піяли без кінця, аж позаходилися, аж похрипли. Аж як на скрині осіяло півтеляти в запашній підливі, тоді вже всі вмовкли й запопадливо присілися до снідів. При тому гаморили всі нараз, хоч ніхто нікого не слухав. Дячки сварилися за напиви у болгарських гласах, Михайло казав, що в церкві Юра так співають, а Ханасівський із Лип'я переконував його, що це фальшиво.

— Чия тобі не казала,
Як я свині заганяла,
Нині п'ятий глас! —

передражнював їх Луць на превелику втіху вуйнам-стрийнам, що покладалися зі сміху з його перелицьованого «Апостола».

— Братіє-є, — читав Луць через ніс, — не ходіте в подертому шматію, бо в подертому шматію нема хуху, ні духу, ні жодної теплоти...

Старий Гнатко, якого далі мордувала щикавка, вихвалював під небеса перед вуйною Матроною — раз графа Потоцького, а раз свою породисту льоху йоркширської раси: «Дванадцять штук того року висипала! Як писанки, як родзинки!» Вуйко Атанас далі скаржився перед кумом Максимом на дохторів, що його «дурх» попоролі, а кум Максим склонив голову на лаву і спав, як той пень. Двоє сватів у білих полотнянках — обоє присадкуваті та опецькуваті — замастилися соусом і, липаючи білками, не могли собі ніяк пригадати, чи цісар Каролько був під Грацом на манебрах, чи не був?.. Ні, відай, такої не був!.. Стрий Францішко був. Ая, ая... Гигик!.. На здоров'ячко. А кажуть, що буде війна, дайми-нато. Та йдіть!.. Та бігме-ну. А ви звідки знаєте? Бо знаю. Фігу знаєте! Гигик!.. Дай Боже здоров'ячко... А я вам кау, що буде. Не буде! Газета писала. Газета бреше... А відки знаєте, що бреше? Бо знаю. Фігу

знаєте! Ги-гик!.. Ой, свату, щось мене притиснуло... Ходім на двір придивитися до коней. Помаленько, свату, помаленько, не стягніть обруса.

Кривий Гриць зачервонівся, як прапор на 1 мая, забув, що правується із шурином за півморга гниляка, гатив п'ястуком по скрині і толкував Славкові, що в Росії — рай жити, не вмирати, тільки пани і попи брешуть, що там зле, що там хліба нема. Ге-ге, хліба нема! Чув це світ?! Щоб у Росії хліба не було?.. Славко затискав зуби і демонстративно мовчав, бо уважав за нечесть відповідати людині, яка залила собі хавку. Але лютий був, болючий, очі в нього блищали гнівом, як срібна відзнака в кляпі маринарки: цідив п'яте порцелянове горня кави з праженого ячменю.

Тепер вуйки-стрийки щораз то частіше протискалися з-поза скринь, шукали на полиці за своїми шапками, натягали на голови чужі й, тримаючись одвірків, чимчикували надвір подивитися до коней і прохолодитися. У світлиці стало парно, як у лазні, можна було зваритися, піт лився цюркотом зі смажених сонцем облич. Пиво гасило спрагу, але геть замакітрило голови, поплутало язика, як жидам під Вавилонською вежею, але й додавало фантазії. Сипались, мов із рукава, соковиті жарти, дотинки і побрехеньки, що трискали барвистими перлинами гумору, який міг викохатися лише на буйній українській землиці, що вигодувала своїми всеблагими грудьми єдиний під сонцем нарід «хлопських філософів». Але ж та празникова вакханалія ні стільки, що чорного за нігтем, не перебирала мірки, а навпаки — пахла немовби обрядовою повагою та достоїнством, що так і вросло в тіло і кров українського селянина. Так і видно було, що в кожному з тих невчених і простих хліборобів, від якого дише туго весняна млість чорнозему, дьоготь та гребінне полотно — намагається задержатись у слові й ділі, в умі і помишленню якийсь ніде не писаний традиційний церемоніал, переказаний йому з діда-прадіда та залишений в спадщині цілими поколіннями гідного й достойного роду ратаїв.

В тому людському стовковищі та розгардіяші Ганнусин жених Петро Пліхівський із Залісся покутував ціле пополудне, як на муках, і вудився в тім комині духоти, міцних терпких пахощів і духу махорки. Несміливий той велетень весь час сидів, як на терню, і подобав на оленя, що запався до вовчого долу. Все робив якби з мусу: сидів — з мусу, їв з мусу, пив — з мусу, хіхотав, як мерлець до трама, — під час загальної веселості в хаті. Та зате жодна сила не могла його

примусити бовкнути до когось бодай слівце, бодай комусь щось притакнути, бодай писнути так або с'як. А втім, мало хто з гостей звертав увагу на того без'язикового й нахмуреного валила. Правда, Марина, далека його тітка, пробувала викресати якусь іскорку життя з цього неотеси і розв'язати йому рот, але Петро відсахнувся з острахом від тої богомільної невісти, мов від сатани... Тож сторчав він у куті під бовдуром, осамітнений та німий, мов мумія, відганявся від мух, дусився в задусі, сорочку мав мокру, мов хлющ, в голові гатило йому сім ступ від гамору і дзенькоту череп'я, — але зі свого кута він не смів би ворухнутися, хоч би його пекли шиною!.. Тільки вряди-годи кидав скоса великими, блакитними очима ні то розпучливо, ні то закохано на красну Ганнусю, коли вона задзвонила намистом і блиснула, як веселка, біля нього. Ганнуся встигала обмінятися з ним палким-палким поглядом, бо запопадлива Пилипиха так муштрувала дочкою то в коморі, то в пекарні, що бідне дівча не мало коли й відсапнути.

Аж підвечір, як уже трохи переглотилося, як перейшли дівчата з таями, що збирали на церкву, як одні гості вже не були в силі далі обідати, а другі пішли ще їсти на інші хати, — тоді Ганнуся десь у кутку мерщій причесалася до розколеного дзеркальця, виложила на чоло «шіму», взула празничні жовті мешти на корках і, несміливо закрадаючись до свого зальотника, шепнула йому на вухо:

— Чуєте... А може, підемо на музику?

Від такої несподіванки велетень мало не вдавився куснем книша, закашлявся, запчихався, почав шукати попід лаву за кашкетиною, а врешті видушив із себе:

— То ходім...

— Чекайте трошки, я ще піду і замельдуюся в мамуні.

Мамуня були в коморі й завивали в старі газети книші, що їх кожен гість мав дістати під пахву, як піде додому. Татуньо також тут були, склонилися в журбі на чвертку і напівсонно щось слинили, а пиво з піпи, замість до збанка, текло їм за холяву... Пилипиха торохкотіла, гей скоростріл, й обмовляла любих гостоньків, не залишаючи на них сухої нитки. І навіщо та кривописка стільки бахорів привезла? А та суха дрімба напевно схоче лишитися на попразен, я вже її знаю!.. Боженьку милосердний, але ж той Максим пхає в себе і пхає! Десь дна хлоп не має чи що?.. А Матроні не даю книша, бо я для неї не маю... Я печу хліб, як пан-Біг приказав, а не якісь перніки і торти!..

— Мамуню, я піду трошки на музику подивитися, — просилася Ганнуся.

— А йди, йди, або я тебе тримаю? Та й витягни з хати того без'язикового! Страх, людоньки, що то за німак!.. Сяде, надується, гей борсук!..

— Ей, десь ти така! — боронив Пилип свого майбутнього зятя. — Видно, що хлопець статкує... Все ж то господарська дитина!

Господарська дитина стояла вже в сінях, м'яла кашкетину у ведмежих лапищах і ждала на Ганнуся, мов на дощ. П'янке й туге повітря маєвого вечора, що в багряній заграві заходу мінілося золотим відтінком, як дорогоцінне питво, вдарило в нього дурманом, аж хлопиця захитався на порозі та нехітьма обняв рукою в'юнкий Ганнусин стан. Зашарілися від того обоє, Ганнуся не дуже-то мудро засміялася, закриваючи низку дрібних зубків вишиваною хусточкою, а широкогрудий Петро протяжно зітхнув і ніяково задивився в облаки.

Маєвий день гас запашним смолоскипом, приносив із себе жертву цілоспалення у своїй величній красі. Невговкані ескадри хрущів, розгнуздані у весняній гульні, гуділи серед ласкавої тиші, мов невидимі мотори, й збивали крильцятами білі пелюстки квіту з відцвітаючих садів. На подвір'ї, під останнім рубцем сонця, порпалися в піску дрібні й пухкі, мов бази на вербині, ціпенята. Зеленолисті горіхи, що курилися, мов кадильніці, пахощами весни, розстелювали по сутиках кирею вечірніх тіней. Троянди під вікнами сріблилися першими сльозинами тихих рос. Померкло небо ген у своїй глибині, тільки на сузір'ях, де зустрічалося воно з фіолетом лісу, — відгороджував земні низини від небесних вершин темно-рожевий омофор.

Двоє молодят ішло поруч себе тихою ходою тісним переулком, що наче темрявний зелений тунель губився і потопавав у траві, хабах і глухій кропиві. Обабіч вулиці бігли оплітки, плетені з лозини, перетикані щокілька сажнів, замість стовпців, головатими, підчімханими вербами.

Ганнуся тербила в пальцях вишивану хусточку і ставила хиткі та непевні кроки у своїх мештиках на корках поміж вибоїни по худоб'ячих ратицях. Вона була лише у вузенькій оксамитній, понашиваній блискучими цяцьками горсетці, тому легко тремтіла від вечірнього холоду і раз у раз незамітно тулилася до боку Петра. При тому щебетала безугавку, як ластів'я; яка вона славна хористка —

співає сопраном на хорах, а яка аматорка, нема понад неї!.. Сьогодні ні, сьогодні не виступає в «Невольнику», бо хотіли їй дати роль в гурті, але вона красно подякувала... Спасибі за ласку, най собі беруть до гурту тих роззяв, що перший раз вилізли на сцену, а вона — стара аматорка!.. Йой, але якого вони мають файного диригента... Єгомосців синок, студент, умгу, називається Ромцьо. Хлопець, як ляльочка, чешеться так-то — на бік, а який веселий, жартівливий!.. Е, а в нас буде це і тамте, а наші поїдуть там і там, а наша читальня — те, а наш кружок — тамте... І раз у раз зводила русяву голівку високо догори — бо де ж такий височенний вигнався, — та з-під довгих смолистих вії посипала Петрові іскристі допитливі бісики, від яких велетень зараз відвертав очі на облаки.

Був майже у розпуці, бо не знав, як і що промовити до цієї щебетушки. Він ніде не був записаний, ніде не співав і не виступав, і нікуди не виїздив, хіба за обірником у поле або по дрова до лісу, ну та й до млина з млином або у п'ятницю на торг. Але вона сама добре знає, що у п'ятницю торг, а як вийде мука, заспа і грис для безрог, то треба везти до млина. Це ж ясне... Ну, а якби їй так натякнути про те, що він дуже любить іти з кіньми на ніч, як там дише медяними пахощами конюшина, і липи цвітуть на цвинтарищі, і повновида плесканка місяця вихиляється з-поза чорного бовдура дзвіниці... або як світанком сліпуче сонце чеканить тобі на добридень чоло, а ти держиш чепаги в жилавих долонях і кладеш скибу за скибою — і чуєш цілунки ранніх рос на устах... і п'янку міць, що б'є з тебе і з тих скиб життєдайних... і дивну якусь радість... ет! Говорила-їхала... Також не мав би що розповісти, та такі небилиці... Ах, як то тяжко дійти з бабою до ладу!.. До конини скорше промовиш, а з бабою гірка година...

Дивний був собі хлопець Петро Пліхівський із Залісся, такі тепер уже переводяться, бо для таких не стає місця на землі, не стає повітря, яким вони могли б дихати. Хоча походив з ославленого Залісся, з того осинового гнізда сектанства і сельробівщини, де жирували і штунда, і суботники, і баптисти, де ломили й паскудили придорожні хрести з розп'яттям, а за священником, як ішов з божими дарами, жбурляли камінням, де здичіння й розперезаність не знали меж, — то оцей хлопець неначе б уродився десь на відлюдному острові, здалека від світа та людей. Він виріс на багацькому хуторі, що так само сторонив від села, як панський двір, був нащадком кметів-багатирів із діда-прадіда, що ніколи не гнулися на панщині і

для яких решта односельчан були ізгої, діди, голоп'ятники, паршивці. В його патріархальному роді гордощами й святощами безцінними були тверда руська віра, сліпий послух батькам та їхній волі й глибоко вкорінена любов до прадідівського закону. В його родинній хаті під закуреним сволоком були видовбані заповіти-чесноти, найбільше перестерігані в цьому домі: «Молись, трудись, тверезись!» І його рід ніколи й ніде не осквернив себе й не обезславив прогріхами простолюддя — чи то крадіжкою, чи пияцтвом, чи розбоєм і безбожним життям.

Та відколи Петрового діда вивезли мадяри до Галергофу, а Петровому батькові, на превеликий сором і ганьбу, всипали українські вояки двадцять п'ять відливаних за те, що не пустив кінної стежі на гумно квартирувати, — відтоді в роді Пліхівських загноїлася змора непримиримого «кацапства», а слово «українець» стало раз і назавжди тавром прокляття й зненависті, що так і всмокталося, як гадина, в кров і кість цілої родини.

І в Петра, в наймолодший паростень його роду, впоєно змалечку цю зненависть, хоча під животворним подихом чародія-часу та крутіжі його бистрих колесниць, вона безнастанно крушила і топніла, як леди від весняного сонця. Грімкий і стоголосий водоспад нового буйного життя тягнув Петра силоміць на широкі плеса з-поза китайського муру рідного хутора, що тхнув ще тільки духом трупарні. Але й такому чародієві, як час, важко було упоратися та вирізьбити на новий лад цю неотесану і первісну людську брилу, бо на сторожі її скам'янілості стояли непохитно, мов струпішілі фетиші, старі і кошмарні закони батьків... Так! Петро був ще твердий русин! А до того ж він називався не будь-як, а Пліхівський, а ті решта — це самі діди, голоп'ятники і вошивці. Пхе! «Вукраїнці»!..

Ганнуся з притаманним жіночій вдачі віщим даром якби відгадувала все те, що кишіло в челюстях душі цього незугарного велетня з хмарним видом, який перевалювався біля неї з боку на бік і смудив хробака з махорки.

— Чуєте, — промовила вона з повагою, — а в тім вашім Заліссі-то щось нічого нема людського... Якісь — вісьта-сельроби, гайта-сельроби, суботники, антихристи — йой, як то не файно, як у селі є така дич...

Погіршливо скривився і плюнув.

— От голоп'ятники!

— А чи то правда, — спитала невинненько, — що ваш татуньо «кацап»?

Насупився, як темна ніч.

— Тато такий русин, як і всі... ніякий не «кацап»!

Ганнуся розсіяно скубала ріжок хустки.

— Та, Боженьку, я там не знаю, як у вас, але в нас нема вже жодного русина. Самі українці...

Потім соромливо знизила смолисті вії й тихо шепнула:

— А як... пристанете до нас, то впишетесь до нашої читальні, правда?

— Може ся, і впишу...

Вийшли з мрячного льоху зелені й опинилися на многолюдному гамірному гостинці, що вів на громадську толоку, де молодь дотанцювала празник. Широкий вигін був обтичений свіжим осиковим плотом, а високо понад ним на тридцятиметровій сосні, облупленій з кори, лопотів на вітрі розвіяний жовто-блакитний прапорець. Оркестра сиділа на збитій з дощок трибуні й видмухувала із себе рештки духу в пузаті мосяжні труби. Хлопці попріли, як миші, пороздягалися до сорочок, порозщіпали ковніри вишиванок і дули, аж їм очі з лоба вилазили... Гоп-а! Або грай, або гроші віддай!.. «Соколи» з Лип'я, що виступали сьогодні з вправами вільноруч, та «луговики» з Красноі Долини, що були на фестині впорядниками, завзялися тепер надолужити те, що прогавили за ціле полудне. З розвіяними гирями і малиновими гарасівками витинали гопака, аж землю рвали під собою, вівкали, кидали головами на всі боки і обертали в міцних руках, гей пір'ячка, дівчат, молодиць і підстрижених панянок. Гоп-а! Ріж, сип, най ся меле! Тепер ми гуляємо! Грай, Матвію, бо то вже останок! Гоп-а!..

Закрутився, заметушився цілий світ божий в шаленій коломиїці, стугоніла землянька, іскри сипались з-під чобіт, летіла курява і пил, дзеленькали коралі, вогневицями в безтямі блищали очі, розлеймались бинди, стрічки коси-роси і вишивані рукави.

Гоп-а! Як празник, то празник!..

Посередині площі в мурованім Народнім Домі, обліпленім, як леп мухами, лабатими і крикливими афішами, йшли повною парою приготування до «Невольника». Єгомосців академік Ромко в білій запасці до характеристизації, замашеній пудром, як мельник, з перекривленою краваткою, засапаний, задиханий, товкся по площі, мов несповна розуму, і зганяв amatorів, щоб ішли на сцену

малюватися. Кляв, як швець, кидав перуками і підкладами, роздер би тепер кожного на кусні, бо ніяк не міг собі дати ради з тим народом!..

Всі запорожці ухарактеризовані, в червоних шароварах і з приліпленими мастіксом вусищами, втекли зі сцени і пішли в танець, а дівчат із гурту в п'ятій дії — то навіть кіньми не відірвав би від коломийки. Ромко рвав собі волосся з розпуки і гонив, мов навіжений, із салі на сцену, а зі сцени на салю, то до брами, то до каси, то до оркестри, молив, просив, грозив, вимагував кулаками: «Перестаньте грати, ради Бога! Перестаньте грати! Таж о сьомій годині початок!.. » Де ж там! Говори до гори! Його зараз закричали: «Ще один танець, тільки один танець!» І знов: гоп-а, Коломия не помя!.. Ромко затикав вуха пальцями і втівав назад до салі. Господи Боже, що за темний нарід!.. Папуаси, справжні папуаси або ботокуди!.. Тільки застромити перо в чупер і завісити кочільце на ніс!.. І що ти витанцюєш, один з другим? Україну вискакаєш, тумане вісімнадцятий?..

В холодку, під розложистим ясенем при розхитанім столику, сиділи непорушно, як статуї Будди, два лисі виділові в полотняних портеницях і продавали білети. Сині, рожеві і білі. По 10 грошів, по 20 і по 49, але то вже ті «екстра», з самого переду. А дітиська най ідуть задурно. Ая... Най бахор також щось побачить... В набожному скуплені слинили обрубкуваті пальці, листкували бльочки, а дрібняки складали рівненько на окремі купочки.

Публіка ще не входила до салі, а колядувала попід вікна на подвір'ї. Поважні дядьки виставили собі на двір лавицю, посідали рядком, звільна обертали в жменях обтріпані газети та оглядали образки і той грубший друк, бо читати вже було трохи затемно. Побіч на пригорбі розсівся бабинець з дітьми в подолках, що ставали дуба і лящали на свисталах, аж вуха боліли. Газдиньки, киваючи бородами, приглядалися розтанцьованим парам та згадували своє дівування... Гай-гай, Касуню! Та й ше зелений... Минулося!.. І я скажу... Народець суєтився, марудив, неспокійно, напівтривожно та, як би очікуючи чогось, споглядав на облаки, на розгуляну площу, на село, що тонуло в повені садів... Ба! Гм... Та незнатоньки... Всі того страхалися, всі відхрещувалися, але всі сподівалися, що воно нині неминуче, бо який же це був би празник?

— Га! А може, нині обійдеться без бійки?

— Та дав би Бог.

— І я скажу...

— Кажуть, в Мехля залісяки п'ють від самого полудня... Вже вікна побили.

— Ой, то недобре ворожить!..

Сонце, мов круглий червоний щит, сіло між трьома церковними банями і поволі западалося в глибіню весняного вечора. Холодні тіні виповзли із садків і яруг, сизі мряки застелили загумені. Оркестра врізала ще на кінець січового марша і перестала грати. Музиканти простували крижі і, спотикаючись, гей полومانі, злазили з трибуни й витрясали слину з труб. Розтанцьоване сорокате море, як перед невидимим відпливом, ще добру хвилину сторчало непохитно, мов заворожене якимись чародійними флюярами, а потім сколихнулось, зарокотіло і з гамором, сміхами-хіхами та розмовами рухнуло з площі. Га, скінчилася Божа хвала!.. Празник, та й по празнику...

Та нараз цілий вигін здеревів. Занімів, мов заклятий!.. Там, на скруті гостинця, збився вгору туман куряви, якби надтягла двірська отара, потім тишею вечора потряс «канарей-пташечка», а далі виросла на дорозі з глухим стогоном двох сотень зап'ятків лава парубків із Залісся. Марширували чвірнями, в дрібно мережаних рубашках і блюзами наопапки й перебекереними кашкетами, обличчя у всіх набрезклі й залиті оковитою, в руках товсті палюги. На чолі ватаги вип'явся, гей ялиця, на височінь двох метрів, з ключем від воза в кишені штанів Микита Козій, горлоріз над горлорізами, заведія і чорний дух цілого повіту.

І раз, і два! Горе — не біда,
Канареєчка жалобно пайоть!

Над площею нависла з вечірніми сутінками зловіща тиша. Все живе, що було на вигоні, отетеріло, принишкло, як тихне пташня в гніздах перед надтягаючою тучею. Дітвори, що залякла в материних подолках, позастрягали в бездумно розкритих ротиках солодкі свистала, музиканти, що злазили з трибуни, застигли з мосяжними трубами на щаблях драбинки, дівчатам терпли коліна, хлопцям мимохіть лізли руки до кишень і за холяви. Розгойдана каруселя заскреготіла ще раз ланцюгами і повисла неповоротно між небом та землею. Кахикнула останній акорд старосвітського вальчика катаринка — і вмовкла. Над великим фестином причаїлася велика гроза...

Загін залісян, як хмара сарани, вріс із лиховісною мовчанкою перед входом на площу. Микита Козій відкинув з чола на потилицю розкуйовджену левину гриву і, недбало кабанаючись, з руками в кишенях, рушив перший.

— Гей ти!.. Вступися з дороги!

У хвiртці стояв голова «Лугу» Павлюк, злегка поскрипуючи протезою, бо нога лишилася в дротяних засіках під Пасіками під час атаки на багнети у 18-му році. Його худощаві й смагляві, як у цигана, щоки пополотніли, але не ворухнувся з місця ні на п'ядь. Спокійно схрестив руки на грудях і сказав твердо з притиском:

— Не маєш один з другим чого пхатися, бо музика вже не грає. А як хочете подивитися на представлення, то купіть білети. Інакше не пуцу!

— Що? Не грає музика? А я кажу, що буде грати!

— А я кажу, що не буде!

— Що-о-о? — заскалив Козій ліве око, закаптурене гидким більмом, і з недобрим усміхом повів значуче тим більмом по своїй орді. — Не буде?

— Ні!

— А я кажу, що буде!

Свиснув французький ключ і лишив Павлюкові на скроні два червоні карби, і то саме на тому місці, де голова «Лугу» носив ще пам'ятку від італійської шрапнелі. В тій же хвилині впав, як куля, між Павлюка й Козія єгомостів Ромко, схвильований до краю, з примірником «Невольника» в руці:

— Панове, панове! — лементів. — Бійтеся Бога, не робіть галабурди, бо нам розженуть виставу!.. Панове...

Не докінчив, бо здоровий кусень цегли, перед яким він відрухово хотів захиститися «Невольником», в одну мить заткав йому уста... Га! Цього вже було досить... Аж забагато! Впали аж дві іскри до бодні з динамітом — як же ж не мали її рознести в пух і прах? Потекла цюркотом струя крові — як же ж не мали потекти цілі потоки? Гей-га!.. Як празник то празник! Гур-р-ра-а!!

Осикову огорожу, хвiртку, браму, поруччя — все те за однісіньким махом якби змело з лиця землі під напором роз'юшеної орди в дрібно мережаних рубашках. Але ж бо й дерев'яна трибуна, що з неї перед часком злізла лугова оркестра, розлетілася вмить, розірвана на лати і рубанці дебелими правицями славного парубоцтва з Красної Долини, з Лип'я і Чагарів... Гей-гей! Зачався попразен,

спалахнуло пекло, що його жахить не бачив, може, й старий Данте, бо, відай, не знав хороброго племені русичів, якому ніхто під сонцем не дорівнює в бойовім шалі і завзятті, коли воно стане проти себе, брат на брата, друг на друга!.. Гей-гей, бойка та невговкана душе українська, незбагненна, як дрімучі бори, широка, як степ розлогий, смілива, пишна, красна, але нещасна, — якби з'явився Геній, щоб той чорторій неспожитої сили-потуги, яка дише в твоєму ядрі, спожиткував тобі на славу і добро, — то у ваших стіп, сини крицегрудого Руса, покоровся б світ! А так...

— Ріж, бий, забий!! Кур-р-р... мать!

Біснуватий — ні то людський, ні звірячий, ні чортячий рев роздер на клапті гарячої крові ідилію тихого маєвого вечора. Коли, лати, частоколи із сталевими цвяхами, залізні ломи й гумові буковиці танцювали божевільного аркана й падали громовицями на заюшені лоби, троцили черепи і розсипали білі, гей ріпа, зуби по зеленій мураві... Йой! Гвалту!.. Ісусе Христе!.. Людоньки, йой, та дитина!.. Дитина-а! Діти верещали з переляку попід небеса, а розлеймані молодиці розпадалися над ними, мов квочки, й самі місили їх босими ногами. Дівчата в попідтиканих спідничках і з розпущеними косами губили хустини, втікали наосліп та завішувалися за димки на паркані; нарід потратив голови в шаленій метушні, дусився, тратувався, перевертав крами з бубликами та менталиками й розніс геть на шматки і касу, і буфет, і будку з фантовою лотереєю. З поблизьких хат вискакували простоволосі газди, покидали гостей і празник, відсиляли орчики від дишлів або хапали довбні з дровітні й садили навперейми на площу. Підростки, що гнали худобу з паші, збирали наборзі каменюки й, ховаючись за оплітки, лаштувалися до бійки. Ціла Красна Долина миттю змобілізувала увесь свій чоловічий рід від малого до старого з вилами, люшнями і дрюками на святу круціяту проти гостоньків із Залісся... Гей-га! Як празник — то празник!.. «Сватів напоїша» — і по крижах, по крижах... Село клекотіло, мов казан із гарячою смолою, гнівним бойовим шумом. А високо, в померклім блакиті на тридцятиметровій сосні лопотів над тим безголов'ям розвіяний жовто-блакитний стяг...

Наших молодят, Петра й Ганнусю, застукала ця ворохобня так, як стояли коло перелазу край гостинця, саме напроти хвіртки, що вела на площу. Отак обоє, мов на лихо, попалися в сам розгар тої содомії. Петро, як пристало гідному парубкові, не дуже тим зворушився: виплював у траву недокурок, підпер плечима чепірнату

вербу і з кам'яним спокоєм приглядався бійці. М'язисті й потріскані від вітру уста мав легко розхилені у вибачливій усмішці, блакитні очі широко розплющились і тупо полискували під міцним чотиригранним чолом. Ганнуся ж, як звичайно полохливе бабське насіння, прилипла до Петра, мов кліщ, завісилася йому руками на шию та лебеділа, як чайка:

— Йой, чуєте, втікаймо звідси! Втікаймо чимскорше!..

Але втікати не було куди, бо бійка умлівіч перекинулася з площі на гостинець та на придорожні гумна й обійстя. Скрізь бебехали каменюки і тріщали ломані плоти. Гармидер був, як на судний день! Петро бачив, що його односельчани встояти не мають сили, що купами й одинцем дають ногам знати, стрибаючи стрімголов через тини та просмикаючись темними закамарками якнайдалше з поля бою. Гнали з пошарпаними й закривавленими рубашками, погубили перебакерені кашкети і блюзки, і буковиці, і штиблети, скородили землю носами й колінами та в дикій тривозі продиралися навмання крізь терня, хаші й колючі огорожі.

Петро дивився на цей ганебний відворот своєї братії байдужно і з глумливою наругою, а тупа усмішка не зникала ні на часок із його кантового обличчя. Пхе!.. А добре їм так, голотяпникам, паршивцям!.. Чого собі наварили, те й мають. А що то його обходить? Він ніколи з ними не дружився, не приставав до їхньої компанії, то й не має чого розпадатися над тим, що тепер вони беруть, як бідний у торбу... Пхе! Най собі голови поломлять! Добре їм так, драптюхам. А треба їм того було? Самі зачали... Вмовляв у себе всіма силами, що він тут ні при чому, що його людська й парубоцька гідність не надщербиться, коли він не стане з колом у руці в ряди односельчан. Тьфу! Щось такого... Чіпатися до бійки? Нема дурних! Добре, що його ніхто не чіпає... А що його обходить та банда гольтіпак? З ними йому не по дорозі. Йому ж не випадає. Він не хто-будь, а Петро Пліхівський, господарський син!.. Але водночас почув якийсь невимовно прикрий скрегіт у просторій і нескладній машинерії власної душі, щось там на дні підсвідомості цього велетня казало йому рум'яніти перед самим собою болючим серпанком сорому... Боягуз! — гупало йому в грудях, мов у бетонній цямрині, лице пашіло вогнем, краплистий піт зросив кудряву гриву, насунену на широке чоло.

Саме пару кроків оподалік два долинянці періщили, аж гуло, якогось залісяка, що не встиг дати драла і попався в матню. Петро

глухо застогнав, якби це на його хребет посипалися удари, прикусив порепані губи й рвучко відвернувся набік. Цей, обкладений частоколами, був його побратим із дитячих літ та ще й свояк, обоє зжилися ще змалечку, разом ліпили бабки з болота, разом пасли гуси, корови... Ах! Добре йому так, голоп'ятникові!.. Най'го навчуть розуму, коли туман!.. Але враз рванувся наперед, мов ужалений, із затиснутими п'ястуками, пуднувши від себе Ганнусю, мов стебелину. Дівча налякано розкрило очі-блатки й сплеснуло в долоні:

— Йой, чуєте, а вам що сталося?

Але парубій зараз же схаменувся та взяв себе у карби. Скривився з погордою, плюнув у тернину і терпко та нещиро зареготався:

— Ха-ха! Та я нічого... Я тільки так. Мене то нічого не обходить. От голоп'ятники!

Ганнуса відчула вмить, що з Петром коїться щось недобре, тож голосно бідкаючись, вхопила його обіруч за полу і силоміць потягла в сад. Волікся за нею слухняно, мов тіло без душі, зломаний, згорблений, понуривши очі в землю, як злодій. О Боже, який сором, яка ганьба!.. Як же ж він міг сам собі нахаркати в лице, як міг споневіряти, змішати з болотом свою честь і совість?! Падлюка ж він, гад, худобина! Ох, розступися ж, сира земле, та прохолонь у свої челюсті такого харцизяку, нікчому!.. Хто ж це видав, хто чував? Так-во втікати, тримаючись бабської спідниці, і лишати на поталу побратима? Та як? Та хто? Він, Петро Пліхівський?.. Строгий хлопський родовий кодекс честі, викарбуваний на тій гудзуватій, але щирій, мов криця, душі, — не мав для нього пощади, не мав оправдання. Петрів мозок свердлувало безпощадно веретено свідомості, що він допустився непростимої підлоти, за яку палив його страшний біль і сором перед самим собою, перед цілим світом, а вже найбільше перед цією щебетушкою з русявими косами, що волікла його оце, мов барана, й що приворожила його, нюнькуватого валила, мрійливими смолистими віями.

Та лихо не спало, воно лише притаїлося! Не увійшли наші молодята і три стаї від гостинця, як десь з-за перевулка пурхнула чередою кіз громадка розцокотаних, мов сороки, дівчат.

— Хі-хі-хі! — сміялася безтурботно одна з другою. — Але ж бо залісяки втікають, аж ногавиці гублять!

— Ото герої!

— Ха-ха-ха!

Ех, необачні цокотухи, викликали ви вовка з ліса!.. Нестерпна мука, їдь і чад, що досі дусилися Петрові в печінках, роз'ятрилися і бухнули полум'ям! Скипіла кров, забагрилися злісно очі під чотиригранним чолом, сп'ялися кулаки в кам'яні довбні. Що? Хто?! Такі сороки глузують з нього в живі очі, що він утікає?.. Ні, не діждете ви цього, щоб він, Петро Пліхівський, губив зі страху ногавиці перед «вукраїнцями» з Красною Долини! Чекайте! Я вам покажу, що залісяки не втікають!

Одною рукою отрясся від Ганнусі, другою відчехолив від плота штахетину:

— Ні, не тікають!

— Ой, лишенько, людоньки, тримайте його! — заголосила Ганнуса. — Петре, Петруню, стій, не лети!.. Не лети, вони тебе заб'ють!

Ага!.. Стримайте вихор у полі, стримайте розгуканий гірський водоспад, що рине зі скали в безодню!.. Садив дужими кроками, аж земля дудоніла. Мах, мах, мах! — і вже був на гостинці. Як грім з ясного неба впав між юрбу хлопців із Лип'я і Красною Долини, що дружніми зусиллями прочищували дорогу від заліських недобитків. Трах-тарак! Ой-ой, гвалт! Хто це? Що за напасть?!.. Від Петрового одчайдушного і неочікуваного наступу та від страшених ударів штахети парубки розскочилися хто куди, а кілька опинилося в рові, зметені сюди, мов полова, тим несамовитим вітряком.

Та цей переполох не тривав довго. Хлопці покмітили вмить, що мають до діла із самітним одинцем. Гі! Братва! Та він до кого? Та з ким? Тьфу-тьфу!.. Поплювали легіні в жилаві долоні й тісним перстеном окружили роз'юшеного велетня. А бий, сучого сина! Вали!.. Кільканадцять здоровених п'ястуків, а в них цілий арсенал парубоцької зброї невмолимо завис над Петровою головою, віщуючи йому жахливу загибель. Але Петро в нелюдськiм шалi й жадобi боротьби не відчував ні крихти перестрахи. Що? Хто? Він, Петро Пліхівський?! Чекайте, паршивці, я вас навчу, я вам покажу, що залісяки не втікають!.. Приперся плечима до рештки поломаного плота і, затиснувши у ведмежих ручищах штахету, молотив на всі боки, вправо й вліво, та клав покотом на гостинець одного парубка за другим. Виглядав страшно! Сорочка на широких косматих грудях розірвалася надвоє, очі метали вогневиці, з рота прискала піна, розбурхана чуприна, змішана з потом, заліпила кантове обличчя. Здавалося, що це з вечірніх облаків, які купалися в пурпурі заходу,

ступив на землю одчайдух-борець Кирило Кожум'яка або легендарний Ілля Муромець і став на кривавий герць з кривавою ордою, що облягла його, мов тічня роззявлених сіроманців... Та ні! Це тільки кінчився празник у Красній Долині... І тихо лопотів розвіяний леготом на сосновій щоглі жовто-блакитний прапорець...

Петро не довго так воював, не довго... Заки Ганнуся збігла на гостинець, заки, розпихаючи ліктями колесо воюючих, доглянула врешті в тій страхітливій суматосі свого жениха, то він уже подобав ні на жениха, ні на нікого... Когось там ще копали, місили, тратували і гатили чим попало, але той хтось не давав уже й знаку життя...

Як празник — то празник!

Потім люди зглядалися на Пилипову Ганнуся, як бігла горі селом, ломила рученята й голосила, як за покійником:

— Петруню мій, Петруню!

В селі було, мов по штурмі. Плоти порозвалювані, поломані ворота, на дорозі в купі пороху валялися побиті горшки, шапки, каменюки й потрощені частоколи. Туча перешуміла, бійка затихла, лише роздзявкана собачня рвалася на припонах і довго ще не могла втихомиритися. Пороздягані гостоньки з рум'янцями на лицах і з похміллям в очах повиходили на подвір'я, на гумна і перелази і з досадою негодували на загонистість молодого покоління, само собою промовчуючи те, що колись за молодості вони так само грішили. Опечалені газдині лише зводили очі на небо й безрадно кивали головами, мовляв, ото, кумонько, виховали-сьмо собі потіху на старість, гей-гей... А газди-батьки були більш непримиренні, рішучі. Сердито спльовували в траву, накивували кулаками головатим вербам та ясеням придорожним і ремствували:

— Ото бий таке дрантя собаче і слухай, чи трохи тепле!

— Порозпускалося та порозвозилося, що най матка Божа боронить!

— То, чуєте, по тій війні така дич поробилася. Де ж то перше так було?

— Але-во, перше було цілком інакше!

— А-а, хлоп все був дурний, буде дурний і здохне дурний. Не досить того, що його і так вся біда б'є, то він ще сам себе тлумить.

— Ая!.. Як той казав: хлопа не бий, то хлоп слабий...

В Пилипа на подвір'ї вуйки-стрийки поправляли галопом нашійники і відгортали зап'ятками з-перед кінських храп до баламутів недоїджену конюшину. Вуйни-стрийни саджали до

полукишків розіслану дітвору. Пилип із Пилипихою вовтузилися поміж розвори, дишли та довгі хвостища і впихали гостям під пахви клунки з книшами, обвиненими в старі газети. Кривий Гриць вперся і ані руш не хотів прийняти книша. Але-во, за жадні гроші!.. Цілував Пилипиху по руках і белемонив, плентаючи язиком, що чоловік є свиня, а цілий світ — це один бардак, і що пролетаріат мусить вже з тим зробити якийсь порядок!.. Одному сало росте, а другий не має на сіль і гас... Стрий Гнатко в кожусі розвалився на своїм возі, запряженім у пару цуговців, як самий граф Потоцький, і толкував вуйні Матроні, що молодість має своє право, а празник без бійки — то не є жоден празник. Начхати на такий празник! Що то за празник?.. А що там собі трошки юшки спустять, то це не зашкодить. Та що то є? Смійтеся з того! Гей, як я собі нагадаю, як я колись парубочив! Хо-хо!..

Раз зійшлися три святі із неба:
Святий Петро, Павло і Іван —
Як присілись та й коло горівки,
Випили відразу цілий збан!
Кришталева чаша, срібная креш...

Це пани реєнти під святими образами кінчали празникувати та доціджувати «експортове». А в коморі на міхах торішнього вівса лежала красна Ганнуся й заливалася гіркими.

— Мамуню, та його так збили!.. Гу, гу-у-у!

Пилипиха фукалася на дочку, негодувала й тріпала руками по пілках спідниці, мов гуска крилами:

— Аво-гей, з пам'яті дівку викинуло, а ти що — не виділа хлопа? А добре йому так, чого там пхався, де не треба?

— Мамуню!..

— А я си мислив, що господарська дитина, то й статкує... — кивався меланхолійно Пилип, сидячи почіпки на порожній чвертці.

Місяць молодик, нічний джигун-красень, викотився на сине плесо з-поза гияливих п'ятсотлітніх лип, що таємним хором правили вечірню на старезнім цвинтарищі. Сонце впало за чорну гать соснового бору і догоряло там тихо, без скарги, наче самітня ватра серед розлогої полонини. Нечутно падали роси на сонні трави, з городців плили п'янки пахощі м'яти та рум'янку, у хащах на зарінку заходилися в сердешній екстазі трелями кохання солов'ї. Десь на роздоріжжях скрипіли колеса і дзвінко вдаряли кінські копита об

каміння на дорозі. Перші зорі вийшли на гулі, закрадаючись соромливо, як дівчина перший раз на музику. І лунало парубоцьке:

Ой, місяцю-місяченьку, не світи нікому...

Петро ішов з празнику додому.

Тою доріжкою поміж шнурочком мовчазних верб, що бігла внизу села, до Залісся. Йшов. Притримувався оплітків і верб довгокосих. Падав. Стогнав, аж земля здригалась. Зводився навколішки, потім на ноги — і йшов далі. Страшний був... Не пізнала б його тепер рідна сестриця, рідна ненька... Не пізнав би ніхто. Не пізнав би його ясний день. А маєва нічка — парубоцька дружка крила все... Крила, таїла, застеляла темним серпанком, як любка хустинкою, страшні гостинці, що їх ніс Петро з празника додому... А вечірні роси зтирали криваві сліди, що їх лишав Петро, дорогою йдучи.

Це була несамовита поява — той велетень, закривавлений увесь, що не мав на собі цілого шматка тіла, що валився з ніг, що стогнав, як ранений тур, — а йшов і йшов з празника додому!.. Гей, як празник — то празник! Розступіться, верби, ціла дорога моя!..

Ой, місяцю-місяченьку, не світи нікому... Налякані діти тулилися в мамині спідниці, люди з тривогою втікали з подвір'я до хати, запирали двері, зачиняли вікна та відхрещувалися від нього, як від опиря...

— Страх, людоньки, що за сила! Що за сила!..

— І я скажу: та же камінь того не витримав би, що він дістав.

— Та ж його так збили!.. Кісточки цілої не має. Голова, як решето...

— Вже не жив, вже не дихав, а дивіться — йде!

— Йой, Боженьку!

Край села, коло броду, заступила празниковому дорогу чета «луговиків» із Красної Долини, що ходила в погоню за залісяками. Тепер верталися хлопці, задихані, вкриті порохами. Поставали й заступили чорним мовчазним колесом Петра.

— Втікай з дороги! — крикнув котрийсь.

Та Петро, тримаючись поруччя містка, випрямився на весь зріст і видусив з себе зі струєю крові, що бухнула йому з рота:

— Ні! Залісяки не втікають!..

Потім, як підрізаний коренастий дуб, звалився навznak на місток, аж на ньому задудніло, якби спустили домовину до темного

гробу. Легіні з Красної Долини схилили голови, виструнились мимоволі «на позір» і так застигли в глибокій тиші. Четар «Лугу» чорнявий Ілько, що мав перевішену руку на хустині — три рази трісла в лікті — приклякнув і нагнувся над Петром.

— Ще дихає... Миколо, Гнате, скочте-но по верету, занесемо його додому. Ой, не втішиться ним рідна мама, як його побачить...

Тиха ніч вкрила світ. Під містком журчав потік, у шуварах на ставищах співали хором жаби, лящали цвіркуни. Хвилювали здалека левади білим морем божого тіла. Хлопці, що йшли з кіньми на ніч, затягнули довго-довго, протяжливо:

Гей-гей, зелена діброво-о-о!..

Скрипіли ручиці між житами, дзвонили підкови, на чотири шляхи роз'їздилися гостоньки з Красної Долини, що яркими віконцями з-поміж верб головатих задивлялися в зоряну маєву ніч.

Скінчився празник, ще й празничок, роковий храм, відпуст великий за всі гріхи, празник у Красній Долині!

Крамар Сень Свистун

I.

Вісім літ крамарював Сень Свистун, колишній скорострільчик, а тепер 60-процентовий інвалід УГА, в нашій кооперативі.

За той час мінялися голови, мінялися справники і скарбники, мінялися календарці та оголошення на стінах, мінялися товари та їхні ціни, а крамар Сень Свистун все стояв за білою лядою, високий та кремезний, широкий шрам через чоло, в полинялій стрілецькій блюзі. Сень Свистун був старим воякою, за Австрію і за тата Франц-Йосифа боровся, в «штурмбатальйоні» служив, на трьох фронтах воював та дослужився навіть одної зірки, двох медалей і п'ятьох дір у голові.

А як цісар татуньо вмер, а за ним і старенька Австрія розсипалась, мов спорохнявіла діжка, підійшов цугсфірер Петруняк до фрайтра Свистуна, що сидів в окопах, серед хижих вертепів італійських гір на люфі «свого» скоростріла і глодав кусень старої подошви, та й каже:

— Ну, Сеню, вже Австрія фертік! До цього часу воювали ми за чуже, тепер треба за своє стати!.. Там, на Україні, наші брати добувають волю, треба йти помагати!

— Гир! — відрубав фрайтер Свистун. — Як іти, то йти! — Сховав недоїжену подошву в кишеню, закинув свою «машину» на плечі — і напрям на Галилею ходом рруш! — почвалав, аж закурилося.

... А в 1919 році, на сам Великдень, як сонце сходило, десятник Сень Свистун лишив свою праву ногу в дротяних засіках, в Зубрицькім лісі, під Львовом... Додому вернув калікою. Два кії, завошивлена сорочка і гумова протеза — це були всі його достатки.

Дома вже батька не застав — мадяри повісили, матері не застав, бо давно спочила під березами, з хати — ні сліду не лишилося, гранат розвалив. Застав лиш пусте подвір'я з поломаним тином і садок, зарослий терном та бур'янами. Цілими днями сидів він тут самотній, а сонце гріло його блідо-землисте лице, подіравлену голову і два дубові кії. Та згодом сусіди заопікувалися калікою, приодягли, нагодували, до здоровля привели... А літа — йшли...

Аж раз в неділю кличуть Сенька до громади. Прикульгав він до громадського будинку — а тут народу по береги! За столом —

поважніші господарі і колишній четар УГА Гарасимяк між ними. Ов! Зніяковів інвалід УГА Сень Свистун, станув біля дверей, випрямив свої поторощені костюмахи, здер догори мережане шрапнелем чоло — стоїть хлоп, гей на звіті.

А тут Гарасимяк встає із-за стола і говорить:

— Маємо до тебе діло, Сеню. Ми хочемо заложити в нашому селі кооперативу. Все вже полагоджене, нема в нас тільки крамаря. Чи згодився б ти в нас крамарювати?..

— Так єсть, голошу слухняно, пане четар! — різким басом зарапортував Сень Свистун і стукнув дубовими киями до долівки.

Усі в регіт, а Сень стоїть, мов не свій. Засоромився, як малий хлопчик, землисте обличчя зашарілося від напливу крови.

— Сеню, це не війна! — каже, сміючись, Гарасимяк. — В нас у кооперативі всі рівні, всі мають однакові права. А коли а пропоную тобі заняття крамаря, то не говорю це від себе самого, тільки в імени збору всіх тут нас присутних... Отже не я, а Загальні збори запитують тебе, чи годишся...

— Так єсть, голошу слух... — почав Сень і замовк. Не знав, сердега, кому тепер «слухняно голосити».

II.

Крамарювати — це нелегка штука! Це гірший дідько, як найбільше загрожений відтинок на фронті... Та що! На фронті, то ти пан! Сидиш собі в рові, як у Бога за дверми, та й кропиш з «Максима» куди попало. А тут... Обставили чоловіка зі всіх сторін скриньками, мішками, бочками, склянками, той репетує давай йому то, а тому то, а тому то, — ну і роби, що хочеш, і дій, що хочеш, хоч головою бий до цієї гемонської паки з білою цератою!.. Такі невеселі думи снував інвалід Сень Свистун в перших днях своєї діяльності на полі кооперації. А ще, як всадили йому під ніс вагу з тягарцями, а лядовий денник, а книгу довжників, а ключі, а підручну касу, а фактури — то хлописько, як то кажуть, збаранів до чиста! В першій хвилі хотів натягнути шапку на вуха і тікати щосили о одній осиротілій нозі... Та потім поміркувався. Га! Пропавав капшук і штири грейцарі, пане десятнику Свистуне! Асентерований раз, нема рекурсу! Каменій тепер за лядою і не рипайся, бо за дезерцію куля в лоб!! Ех, прокляв тоді Сень Свистун і себе, і свою долю горбату, кожне деко, кожну кісточку цукру.

Все йшло йому, як з Петрового дня. Вага десь погубила тягарці, як квочка курята, в лядовій книжці понасмаровував таке, що й сама Кооперативна Рада не розчовпала б ні крихти, тут переважив, там не доважив, тут недоплатив, там переплатив, тут сіль пішла на землю, там пляшка з оцтом розбилася — біда! Але хоч Сенькова голова була дірава, як решето, — то все-таки його хлопський розум не вспів ще зовсім з неї вивітрити. За тиждень-два наш Сень знюхав уже письмо носом, як то кажуть, і з грубшого познайомився з новим фахом. Був уже досить ділово образований, бо знав, що фактурою мила завивати не можна, що цукорки з нитками мішати не треба і що баньку з нафтою пхати межі міхи з крупами — таки не слід. Набрався рівноваги в руках, став точно важити, добре числити і порядно записувати. Писав поволеньки, зі скупленою увагою, кожне слово починав великою буквою, а при кінці малював товсту точку. А що хлопець був з роду дотепний і балакучий, то скоро всі його полюбили. Умів заговорити і до малого, і до старого, з кожним собі порадив, кожного вдоволив. Бувало, прийде дівчина за голкою — а тут, як на злість, сьогодні не стало. Тоді наш Сень як зачне приговорювати, а жартувати, моргне раз, моргне другий (гарний був, вражий син, хоч з діравим чолом), то дівчина й не оглянеться, як вертає домів зі синкою до білля, чи з пастою до чобіт.

— Таке то було недавно нещасливе, — говорили газди. — Лазить то, бувало, за лядою, гей тіло без душі... А тепер — звивається, як цізорик, хоч і каліка рахувати.

— Ая! Нараз прийдеш два дека купити, то він тобі нагорне з десять, потім з дев'ять надкине, а з деко по столі розсипле, і таки недоважить... А тепер не встиг чоловік сказати, чого треба, — вже все приготоване! І чистенько всюди, вага — аж світиться, дуже ладно!..

— Е, що така куропатва варта! — бурчить якийсь невдоволений. — Наліпив скрізь табличок, гей в бюрі, — ані закурити, ані плюнути по християнськи, ані носа висякати, шапку скидай, як у церкві... тьфу!..

III.

Що як що, але боргувати не любив Сень страшенно. Це смерть його була! Бувало, прийде покупець до склепу: Сень і заговорить до нього привітно, і пожартує, а як зайде мова на «книжку» — наш

крамар відразу осовіє. Скривиться, як середа на п'ятницю, тягне ту нещасливу книжку з полиці, немовби на тортури його брали за неї... Особливо не міг він терпіти того, як молоді парубки боргували різні витребеньки, а потім не віддавали довгу. Таким довжникам він прямо дихати не давав на кожному кроці.

— О, о, вже йде цей пан, що завжди бере цукорки на кредит! — говорив. — Чи тебе, Ганю, з пам'яті викинуло, що ти хочеш йти заміж за такого діловода? Він сотика при душі не має!..

Деякі взяли собі ці «отченаші» до серця і справді перестали боргувати. Інші, бундючні та ворохобливі, пробували фукатися — але Сень лише розведе свої широчезні рамена, грізно насупить густі брови, аж згоїна на чолі набігне кров'ю, — зараз кожний замовкне. Всі знали, що Сень Свистун, хоч каліка, то сильний, як медвідь, і здоровенний міх соли термосить в одній руці, як жид теля.

Прийшов кінець першого року Сенькового крамарювання. Ще далеко до кінцевих Загальних зборів — «пани директори» раз у раз лякали Сенька:

— Буде ж тобі баль, чоловіче. Ми переглядали книги — виходить манко, як бик! Ти знаєш, чим то пахне?..

Сторопів, неборак, зажурився. Поганенько з нами — думає. Щоправда, не дуже він там вірив тим книгам, а ще менше «панам директорам», бо ці нераз його в цей спосіб на «бас брали» — та все-таки, мара його знає?.. Може, й переборщив дещо... Зблід наш крамар, помарнів, ні сон, ні їжа його не береться, ходить мов не свій від голови до скарбника, від скарбника до книговодця, розпитує, а що там, а як там, а ці, іродові душі, лиш: «Побачиш на зборах!.. » І підсміхаються таємно. А тут ще, як на біду, люстратора на ревізію принесло! Маєш, бабо, книш! Ну, тепер капут, думає Сень; на самий звук слова «ревізія» в нього душа завмерла. Але вечором пошкандибав таки під хату голови, де ночував люстратор; тут і побачив Сень крізь вікно свого «ворога»... Що ж, панок, нічого собі, лисий, як коліно, черевце нівроку, чималеньке, сидить за скринєю, яйце за яйцем лопкає і чайок попиває... Гм! Чоловік, як чоловік... Аж рано-вранці суне «ревізія» до кооперативи! Попереду сам люстратор з течкою і паперами, за ним голова, також з паперами, за ним книговодець, також з паперами... Інвалід УГА Сень Свистун як стій випрямився «на позір», побачивши стільки «саржі». Стоїть, анічирк.

— А тепер поволі переведемо собі інвентуру, — каже кругленький ревізор.

Почали. Перевертають все догори дном, важать, рахують, записують, аж Сенькові голова ходором ходить. Руки йому дрижать, коли бере яку річ. Кожну коробку сірників кладе легенько, мов цінність яку велику.

Нарешті скінчили.

— Ой, синку! Щось ти тут забагато «відтяжував»... Товару не стає... Круто буде з тобою! — каже кругленький кооператор і моргає до голови та книговодця.

І всі три потюпали собі на обід... А нашого Сенька начеб куля з «міненверфа» луснула! Ого! Попався...

От докрамарювався! І звідкіля це прокляте манко взялося?! Я ж ні сотика не змарнував, найменшої річі й пальцем не тикнув!.. Доленько бідна! Як же я тепер людям на очі покажуся?.. І чи повірите?.. 60-процентовий інвалід УГА Сень Свистун, колишній скорострільчик, що п'ять літ воював без впину, що боровся на трьох фронтах, що був три рази ранений, два полонений, а сім разів присипаний землею, цей відважний цісарський фрайтер Курія Сталевої сотні, Станиславівської бригади десятник, що зі своїм «Максимком» і самого чорта не боявся, — він заплакав тепер, як мала дитина над «проклятим манком»!.. Похилився над лядою і великими, як бохонці хліба, п'ястуками втирав заплакане обличчя, а сльози, як горох, капали у відчинену скриньку з цвяхами...

Зараз у неділю скликали Загальні збори. Довго міркував Сень, що йому робити... Йти чи не йти?.. А потім — рішився.

— Чи я трус, або маркірант з запілля? Піду! Що буде, то буде!

Взяв новий однострій, стрілецьку шапку, для більшої торжествености навіть протезу нову заложив, бо стара скрипіла, мов рік не мащене колесо, і пішов.

Збори саме починалися. Народу — як бджіл в улію. За столом — управа, Надзінна рада, якісь делегати з міста, та Сень Свистун дивився на все те, мов крізь мряку. Він стояв біля дверей і ждав страшного суду!.. Раз у раз хтось читав, хтось балакав, хтось підносив пальці вгору, інший знов роззявив рот та й кивав головою, мов кінь у гарячу днину, та Сень мов не чув того й не бачив. Збудив його з отупіння лункий голос бувшого четаря Гарасимяка, що гомонів, як архангельська сурма:

— ... а крамареві, за совісну працю і точне сповнювання обов'язків Загальні збори складають отсим щиру подяку і похвалу...

Більш не тямив нічого. До нього говорили, простягали руки, та йому бушувала в голові лиш одна думка:

— От бісові «директори»! Надули мене, йолупа останнього, надули!..

Аж тоді, як Гарасимьяк два чи три рази запитав його, чи годиться крамарювати на другий рік, інвалід УГА Сень Свистун випрямився на позір і різко зарпортував:

— Так есь, голошу слухняно Світлі Збори!..

IV.

Почалось воно з того, як справником у кооперативі став багатій Собенко. Вибрали його таки зараз в першому році Сенькового крамарювання. Вибрали тому, що наразі кращого годі було знайти. Книговодця й касієра якось скоренько розшукали, а зі справником трудновато приходилося. Воно — річ ясна: книговодцеві зразу нема що книжкувати, касієрові знову нема що рахувати, а справникові хоч би, скажім, сьогодні — запрягай коні, їдь до міста, купуй товар, а воно... гм... кажім, не кажім — все коштує... І кінь, і статок, і день пропав — ба!.. Радять наші оснувателі, та й радять, намовляють, заохочують, один другого підштовхує — ніхто не спішиться. Аж тут з передньої лави бурчить Хома Собенко:

— Та я вже би був тим справником, ци як там... Що ж, — каже, — щоби був, то най буде.

Ніяково людині відмовляти. Та ж то багач, сорок п'ять морга з долиною, чотири коні, сім корів, всі будинки під бляхою, що багач — то не копиця сіна!.. Вибрали.

Став Хома справникувати. Зараз другої днини взяв палицю в руки, надув пику і суне до крамниці. Всадився за ляду та й до Сенька:

— Я тут тепер справник, зрозумів? — й луснув себе п'ястком в груди, аж задудніло.

Сень Свистун, з якого саме тепер витікав десятий піт над нещасним лядовим дневником, випрямився по свому, хоч по правді не знав ще добре, що це слово «сравник» означає... Та як побачив, що то не хто-будь, а самий Собенко став справником, відразу зміркував, що воно мусить означати якесь начальство, бо ж такий багатир надурно ним не хвалився би. Тим часом «начальство»

покрутилося за лядою, нагримало на крамаря, мовляв, «У тій вашій курперативі ніц нема», взяло даром пачку паперців та й пішло. І хоч як сьогодні сердився пан справник, що в склепі ніц нема, то завтра він не подумав про те, щоби товар спровадити. Аж за тиждень, як намолотив собі фіру пшениці на продаж, тоді «за одним заходом» поїхав до міста. Наперед продав збіжжя, потім заїхав на шинк, кропнув собі п'ять «шнапсів» загалом, а тоді — гайда до кооперативної праці. В Боруха купив соли, рижу тощо, дістав три фунти цукру «збоку», у Фішера купив цвяхів, підківок та іншого теремешля, дістав торбу ухналів також збоку, а в Шварца накупив цукорків, дістав чоколядку, як праник, — і вїо додому. Заїхав під кооперативу:

— Пррру, каштан! Гей, вилази там один з другим. Собенко товар привіз!

— Гарно, гарно. А де ж фактура? — питає голова Павлюк.

— Що-о-о? Фа... фактура? Яка фактура? Н... на хробу вам тяжку фактур? Маєте товар!..

— А чому ж ви в Союзі не купували?..

— Е, що там Союз. Я сам знаю, де купувати! На то я с... справник, так чи ні?

— Та добре, добре. Тільки тепер ми не знаємо, чи ви всі гроші видали, чи, може, вам що лишилося...

— А... або що? Може га... гадаєте, що я вам гроші краду?! Я? Я, Собенко?! Я с... свищу на вашу кооперативу, на ваші гроші, на вашого справника і шлюс! Як вам не в лад — то моє у... у... ушановане!.. Страх! Гонор мені великий — справник! Я мо... можу на такий гонор...

Бачить Павлюк, що пан справник п'яненийкий — дав спокій. Але на другий раз — повторилося то саме, на третій — також... І аж тоді, як з Повітового союзу приїхав інструктор, як збештав управу за те, що до Союзу тільки тоді забігає, як треба на кредит узяти, а жидам готівкою платить, Собенко хоч-не-хоч рішився загостити до Союзу. Так що ж? Тут вже «збоку» годі що зарвати!.. Але на яку параду торчить християнинові маківка на шиї? На те, щоби вмів собі зарадити при лихій годині. О! Справник Собенко знав, як собі порадити!.. Поїхав раз по товар — «десь поділася» сіль з мішка, поїхав другий — нафта «повитікала» з бочки, поїхав третій — кава «розсипалася»... Сень Свистун бачив те все, але мовчав. Назбиралося в крамниці пару сот яєць.

— Здалося би відставити до Союзу — натякає Сень.

— Е, на яку мару з такою дурницею по Союзах волочитися, — каже Хома. — Моя, во, стара їде завтра з набілом до міста, то й візьме тих пару покладків...

Свята правда! Хомова стара була в місті! Навіть тих пару покладків продала! Але грошей за ці покладки ніхто ніколи не побачив. Десь поділися.

Згадали ми про Хомову жінку. Фільозоф була баба! Дібралися з паном справником, як дві краплі роси. Прийде вона, бувало, до кооперативи, нагорне цілий подолок всякого краму та й:

— Запиши там, Сенуню, ая. Старий заплатить, ая...

За тиждень-два крамар тиць Хомі книжку під ніс:

— Пане справник, щось ви тут теє...

— А тобі що? Палиться?! Маєш час, я зі села не втікаю!

А сам всадиться на прилавок, нагорне з перескринка повні жмені грошей і до кишені. Змішає їх зі своїми власними, бо, мовляв, це не собаки — не погризуться.

— Як же так? — питає крамар. — Ні денний торг ще не замкнений, ні касієр не знає, скільки було грошей, а ви вже й сховали...

— Но, ти мене не вчи! Я знаю, що роблю! Що там касієр!.. Ну, що касієр? Касієр — є касієр, а мені треба грошей на товар, і шлюс!..

Так воно було на перший місяць, так воно було на другий. Вже й по селі почали скрізь говорити, що Хома Собенко щось забагато кооперативу «відтяжує».

Зразу Сень Свистун, «рекрут» у кооперативному діловодстві, глядів на ці штудерні маніпуляції і мовчав. Воно ж і начальство якесь, і перший господар у селі — як же тут рекурсувати?.. Та смілива й чесна вдача колишнього вояки не могла стерпіти такого циганства. Раз якось перестрів Сень голову Павлюка та й каже:

— Зле, пане голово! Робіть, що знаєте: або я тікаю з крамниці, або шукайте іншого справника! — І розповів все, що знав сам, і що чув від людей про справникування Хоми Собенка.

Голова почухався в голову, бо ж воно... гм... справа трохи делікатна... Для більшої відваги та для скріплення важливості хвилини нарядив Павлюк нову шапку, закликав містоголову Коцюбу, і оба разом потюпали на «авдієнцію» до Собенка.

Пан справник розвалився саме за скринєю і завзято періщив гарячу бульбу, политу шкварками, та дудлив раз у раз зі

здоровенного горшка квасне молоко. Сопів притім і стогнав, як на муках.

— Дай Боже добрий вечір.

— Дай Боже здоровля.

— Час на обід...

— Просимо й вас.

— Гм... кхм... — почав Павлюк і закашлявся. — Воно... гм... як то кажуть... щось ви там, пане справник, трохи наборгували в кооперативі...

— Е, та то нічо не є! Смійтеся з того. Тих кілька грошів... Я віддам, в мене не пропаде!

— Це навіть лихий приклад для других, що...

— Аво! Ви мені говорите! Та ж я сам це розумію...

— Друга річ, то... борони Боже! Я вам нічого не закидаю... але ви не повинні брати з ляди грошей перед замкненням торгу...

— Аво! Чи ж я дитина?.. Та як?!

— ... а також на свої власні потреби...

— Гей, люди! Чи мені аж тре кооперативних грошей! Я маю свої!..

— Маєте свої, це правда, але й на чужі у вас апетит несогірший, — перебив нетерпеливий Коцюба.

— Що?! Ви мене злодієм називаєте?! Ви виділи?! Маєте свідків?! — заверещав Собенко й почервонів, як когутячий гребінь.

— Не треба й свідків! Вже ціле село знає, що ви обкрадаєте кооперативу на всі боки! — крикнув й собі запальчивий містоголова.

— Я краду?! Я краду?! Брешеш, пся кров собача!.. Я знаю, хто вас під'юдив на мене: той мурга поломаний, що сидить у крамниці! Але я його навчу! Я йому покажу! Я йому!.. — і осатанілий Хома зірвався з лави, хватив палюгу в руки і, як опарений, вилетів з хати.

Це було вечором. В кооперативі зібралось чимало народу, старших і молодших. Дехто купує, дехто балакає, — як звичайно в склепі. Коли неждано з лоскотом відчинилися двері і досередини, як куля, влетів роз'юшений Собенко. З ніким не витається, не здіймає шапки, тільки просто садить до Сенька.

— Ти, діду вушивий! Ти, кривуло! Ти, каліко поломана! Ти мене злодієм називаєш, га?! Ти знаєш, що я є? Я господар, шляк би тебе ясний гримнув, чуєш?! Я тебе до криміналу впакую; ти так будеш диндати ногами, як твій тато!.. Я тебе навчу!..

В крамниці зробилася метушня. Люди повітрішували баньки на таке «вступне слово» пана справника. Здивовано знизують плечима, розпитують один другого, що за комедія? Крамар Сень Свистун неподвижно стояв за прилавком. Його обличчя було спокійне, кам'яне, тільки сірі очі блистіли, як сталь, а широка згоїна на чолі набігла кров'ю. Він і словечком не обзивався на брудну лайку і прокльони Собенка. Та це ще більше розлютило багача. За сотим «шляком» розмахнувся з усеї сили, і грубезна палюга свиснула над головою Сенька. Але палка не зачепила голови крамаря. Сенько відбив рукою удар і жбурнув палку в кут.

Це, що сталося опісля, — годі як слід описати, бо тривало воно всього одну мить. Справник Хома Собенко в дужих руках Сенька під'їхав нечайно аж під стелю, начеб хотів разом з палюгою і комісьними ходаками вознестися на небо, потім з розгону луснув собою до дверей, аж ці останні відскочили, а потім «яко птица пернатая» перелетів через один поріг, через сіни, через другий поріг і голосно хляпнув... де? — зараз скажемо. Кілька кроків від східців, що провадили до сіней, була прокопана широка яма, в якій Заряд кооперативи хотів гасити вапно і побілити ним домівку. Саме тепер була дощова пора, тому в ямі було повнісінько мутної води і болота. До цієї «ванни» причалив Хома Собенко і відразу скупався в ній аж по самий чуб. Все, що було в склепі, повибігало надвір. Зразу годі було що запримітити, бо залягала чорна темрява. Аж як блиснуло кілька лямпок, усі побачили мокрого, простоволосого, обмазаного, як дідько, пана справника, що харкав болотом і тарабанився з баюри наверх. Та ярке світло лямпок вразило його так сильно, що він затріпав руками і знов пірнув по шию в ту силоамську купіль. Кругом залунав голосний регіт.

— Дивіть, дивіть! Наш справник поїхав до Канади, ха-ха-ха!

— Гей, то не та шифа! Ви заблудили... Беріть вісьта!..

— Тихо, що ти знаєш. Пан справник заживають вапняних купелів, бо їх мама в неньках добре не викупала.

— Диви, як легенько тримається зверха! Це та «відтяжена» нафта так його підносить!..

— Нурка, пане справник, нурка! Та-ак, файно!.. Ще раз!

Крізь юрбу пропихався до калабані Собенків сват Гаврило. Він один рішився рятувати свата від наглої й несподіваної смерті.

— Аво, подуріли люди! Нявца й Сина!.. Та чого рипиш один з другим? Бачиш — чоловік топиться. Гей свату! Свату! А де ж ви

там? Не таляпайтеся, а вилазять. Зимувати там не будете. Тьфу! щезни, бідо... Давайте руку! Гей — ррруп! Добра! Бодай вас, свату, світ це видів! Що ж ви зі себе зробили?

Справник Хома Собенко виглядав справді, як яке чудо. Вода цюркотіла йому з носа, з очей, з волосся, з бороди; в роті болото, в руках болото, на голові болото, вся одежа заболочена, перемокла. Він дрижав цілим тілом, цокотів зубами і голосно хлипав.

— Свату... То ви?.. — промовив вкінці хриплим голосом.

— Ба! Та же я.

— Свату! Запрягайте коні і везіть мене до доктора, так, як є... Я того опришка мушу заскаржити, бо він мене хотів замордувати.

— Свату, не плетіть дурниць. Що там...

— Я йому не подарую...

— Свату! А хто зачав?..

— Його шляк ясний мусить...

— Гов! Чекайте, свату. А хто зачав?..

— Я його навчу...

— Аво! Цур, здурів хлоп. Я вас питаю, хто зачав?

— Та хто? Та я... Але я йому покажу...

— Ша, свату. Тихо. Ви зачали, значить, ви всьому винні. Ви його спублічили, як остатну собаку, ви йому на фамілію виїхали, ви до нього з дрюком розігналися, а він вас за те пуднув догори ногами. Так чи ні?

— Я його заскаржу, сучого...

— Ша! Ходім, свату, помаленько додому. Вдома вмиєтєся, скажете, най вам стара зварить гарбати з рум'янком, і під перину. Уважайте, що тепер осінь, запарите собі катар, і нащо вам того? А шапка ваша де?

— Я йому того не подарую!.. Він мене попам'ятає, доки буде жити...

І оба свати під регіт юрби поплентались домів.

Так скінчилося Собенкове начальство в кооперативі. Зараз таки в найближчу неділю Надзірна рада подякувала йому за «труд».

V.

Зараз, як берете з цісарського гостинця гейта до села Тернистого, на самім краю побачите мурований будинок. Тутечки, як, може, пам'ятаєте, за добрих часів стояла велика корчма, де люд

хрещений цідив горілицю, гарнець за чотири шістки. Пізніше тут пан Абрагам Штарк мав «Гандель з товари мешане і спжедаж піво ве фляшце».

Абрагама Штарка не все звали паном. Колись, може з півсотні літ тому, як він у драних штанцятах бігав за чередою господаря Дмитра Гусака, його кликали коротко «дурний Абрамко». Згодом, як він з кусником разового хліба і головкою часнику в кишені торгував по селі курми, яйцями чи садовиною, його теж звали дурний Абрамко. Коли він що п'ятниці гнав на торг сухобедрі шкапи і такі ж коровиці, йому ніхто інакше не сказав, як дурний Абрамко. Аж коли він одружився з грубезною Лайкою, що мала стодвацять корон приданого і стодвацять кільограмів живої ваги, як відчинив собі шиночок, як господар Дмитро Гусак пропив у цім шиночку десять моргів ґрунту і на старість наймився в нього носити воду, тоді дурний Абрамко став «титлуватися» пан Абрагам Штарк.

«Кожний жид добрий, але печений», — кажуть люди... Ми не хочемо прийнятим вже звичаєм лаяти зараз Абрамка лихварем, обманцем і видридушником тільки тому, що він вродився жидом. Може, і в його присадкуватій постаті з хитрими очима, рудою борідкою та каблуковатими ногами, крім бажання оцибушити на кожному кроці свого ближнього для своєї користі, дримали почуття хоч би зближені до чесних і шляхотних? Не знати... Ось згадаймо, приміром, про це, що він п'ять літ даром держав у себе стару каправу Хайку. Стара Хайка, вдова по Шумці-конокраді, якого наймити вбили орчиками в стайні, не мала нічого, крім старенької хатини; та одного дня жахлива пожежа, що знищила півсела, забрала їй і це. А коли жаріючі китиці перекидались на стріху її хатини, вона лазила навколішки по подвір'ю, простягала худі руки і лебеділа-благала Єгову, щоб рятував її останній захист. А як побачила, що Єгова не помагає, стала молитися по «хлопському»:

— Боженькі, Боженькі! Відверни ту вогонь на мою хати!..

І «хлопський» Бог, не роздумуючи довго над цим, що стара жидівка перекрутила навідворіть одно слово, миттю вислухав її прохання: бухнуло полум'я, і за хвилину з Хайчиної хатини осталися лишень чорні згарища. Тоді то Абрамко Штарк прийняв її до себе. Еге ж... Наш брат, русин, часом і рідну неньку з подвір'я вижене, ще й собаками нацькує. А Штарк Абрамко, цей шахрай і скупендряга, п'ять літ піклувався чужою людиною і годував її доти, доки каправої Хайки не прикидали жиди бєбухами, доки великий і всесильний

Єгова не сказав їй: «Кім, кім, Хайкі!.. Час тобі покинути землю галилейську. Абрум Штарк не буде тебе вічно напихати гуглями з цибулькою, бо це не є для нього гешефт!».

Наш Абрамко був людиною зі серцем, щоправда, з жидівським, та все-таки зі серцем. Але для гоїв він ніколи-ніколи не відчиняв цієї комірки свого серця, де були запаковані доброта, щирість і милосердя! Він був свято переконаний, що з гоя на кожному кроці треба лупити шкіру, тим більше, що гоєва шкіра тверда і мозолиста, то він цього дуже й не почує, ну, а пожиток «бідному» жидкові — чималенький...

Як на оснувательних зборах ухвалено зложите кооперативу, Абрамко тільки поскубав руду борідку, поправив сабашівку на лобі і захихотав:

— Ни, ни... Як вони нині ухвалили зробити то кіперативе, то, може, за сто літ воно буде, а може, й ні...

Та зараз другої днини, як почув, що люди вписуються в члени, складають уділи, як побачив, що коваль Антін Сверлик вмуровує залізні крати у вікна, а Павлюк аж двома фірами тягне різне приладдя до домівки, призначеної на крамницю, Абрамко хоч-не-хоч мусів згодитися з цим, що кооператива в селі вже так як би була! Але він не тратив надії:

— Шьойн, шьойн!.. Кіперативе є — кіперативе нема, а Абрум був і Абрум буде.

Наш Абрамко зачислявся ще до цієї передпотопової породи жидів, що завжди думає, що хлоп Іван здібний тільки до плуга і мотики, а всяка торгівля — це для нього «терра інкогніта». Абрамко мав подекуди в цім напрямку вже деякий досвід. Ось рік тому рішилися такі самі гої, поляки, заложити в селі «Кулко». Задумали — зробили. В нас поляків небагато, всього, може, півтора чоловіка, але рух з цим Кулком зробили великий: навезли товару, за тиждень його розхапали, але тому, що ніхто й сотика не дав, «Кулко» котилось всього кілька неділь, а потім поламалося.

Наш Абрамко сподівався, що така доля судилась й кооперативі. Та тут перечислився. Кооператива кріпшала і поростала в пір'я з кожним днем. Люди, зацікавлені таким новим і нечуваним досі явищем, яким була кооператива, горнулися до неї, як мухи до меду. Одні, свідоміші, з почуття обов'язку і для спільної користі, а менше свідомі — зі звичайної цікавості і тому, що так другі роблять. Але і одні, і другі поволеньки відцуралися від Абрамка, який ще недавно

був паном цілого села. Тоді то він зрозумів, що кооператива — це його завзятий ворог, що вона підмулює йому ґрунт під ногами, що вона відбирає йому гешефт! Тому то й він рішився на люту боротьбу з кооперативою, на боротьбу скриту, підземну, несовісну і негідну, на яку може рішитися тільки людина, що для неї гріш є усім!

Насамперед став відмовляти людей від кооперативної крамниці:

— Ну, Іван, сьо є? Чули-сти, Хіна б'є Китай?.. Не буде добра на світі!.. А цьому ви до Абрамка не показуєтесь? Я знав ваші тати, ваші мами, господині були, небіжка, ай-вай, такий рік на мене!.. Сьо ви в то куперативе зобачили, ну? Той Сенькі поломаний, або той Шівченко, що в кожух, на стіні? Ну! я собі також такий Шівченко причіплю. В мене товар сто раз ліпший, під хайрем, що ліпший!..

Але це, звичайно, небагато помагало. Тоді Абрамко заграв у другу скрипку. Таємно став робити різні доноси на оснувателів кооперативи, мовляв, вони «політику починають», «Україну будують» і т. інше. Страшенно він завзявся на ту горстку свідомих одиниць, що дали почин до створення спілки, і тому докладав всіх зусиль, щоби їм переїхати дорогу; бо, думав, коли великі «фіши» поприсідають хвости, тоді й цілій кооперативі буде «капуриц».

У великій пригоді в боротьбі з кооперативою стала хитрому жидкові отця погана історія, що трапилась зі «справником» Хомою Собенком. Абрамко зараз розтрубів і роздув її, а лиха слава, що нап'ятнувала захланного багача, тепер лягла на працю людей чесних і совісних. Він, наче труслива собака, поза очі розсівав по селі брехливі чутки, що ціла управа і Надзінра рада — це злодії, цигани і крутії; що вони тільки замилують людям очі, а самі крадуть, гей чорні круки!..

Все те, від біди, ще можна було видержати. Але одного дня Абрамко «спустив» ціну на всякий крам у своїм склепі. Село сколихнулось, мов лінівi морські хвилі, що зрушені наглим вітром, підіймають голови і вдаряють об беріг. Цим берегом був «Гандель з товари мешане і спжедаж піво ве фляшце» пана Абрагама Штарка, який спустив по три сотики на кожному «кавалку».

Кожного ранку і вечора на перехресті шляхів, з яких один провадив до кооперативи, а другий до жида, чути було такі балачки:

— Слава Йсу...

— Слава...

— Вже було троха вияснилося і знов хмарами затягає.

— Бая. Годі тої погоньки дочекатися... Ви куди так?

— Та во золі тре' хлопчиськові купити. Вишляндав, гунцвот, ходаки по музиках, та й тре'...

— А до кого йдете?..

— Гадаєте — я знаю? Ци ту, ци там, сам не знаю...

— Кхм! Кажуть, що Абрамко спустив...

— Та чув я...

Хвиля мовчанки.

— Угм... гм... та воно все одно, ци ту, ци там... Всюде нинька тре' заплатити...

— І я так кажу.

— Я ні за тим, ні за тим, але що рихт. Дивіть: жид який, а здогадався і спустив, а свій то но би шкіру дер... Я ніц, але що рихт...

— Аво! Та й я так!..

І пішли цим шляхом, що провадив до Абрамка.

— То ви, Настуню?

— Та я, Марисуню.

— Чуєте, і померла стара, хай з Богом спочиває...

— Ая! всіх нас то чекає. Ви, може, до склепу?

— Та во гайсу хтіла-м принести...

— Ходім разом. Я також возьму-си кватирку.

— Та я ту во...

— Чому? Та ж в Абрамка танше!

— Танше, але мій старий, знаєте, якийсь там член...

— Аво! А мій що? Не член? Але жид спустив, то тре' йти до жида...

І пішли цим шляхом, що провадив до Абрамка.

— Ти!

— Со?

— Ти де йдеш?

— Га?

— До склепу?

— Ага.

— По со? По дламкі?

— Ага.

— Кому? Татові?

— Ага.

— Маєс яйце?

— Ага.

— То вйю!

— Е, я ту во йду.

— Цого, дулна! Абламко дає за яйце більсе, як Сенько. Буде нам се на бамбони.

І побігли цим шляхом, що провадив до Абрамка.

І знов почалися в «гандлю» пана Абрагама Штарка добрі давні часи. У «нашого Абрамка», який спустив по три сотики на кожному «кавалку».

VI.

Тим часом в кооперативі по кількох місяцях «товстих» прийшли місяці «худі». Вельможна пані Криза завітала в її пороги. Сумно і журливо скрипіли двері, коли яка свідомо душа заглянула в крамницю, сумно світили голими ребрами порожні полиці, навіть батько Тарас на стіні сумовито спустив додолу довгі вуса, наче промовляв:

— Гей, гей, сини мої, запродані жидові, німоті!.. На якого ж біса ви мене тут почіпили, як самі до Абрамка прете, гей по свячену воду? Так ви мене, старого, любите і шануєте, трясця вашій матері, га?!

Сумно і пусто стало в кооперативі. Покупця — зі свічкою шукай, товару не стає, готівки нема, а тут прийшла одна рата, друга рата, один вексель, другий вексель — круто, братці, хоч сядь та й плач. Опали руки управі, поспускала носи Надзірна рада, голова Павлюк стратив голову, одним словом — криза, та й годі!

Вже кого як кого, але найбільш болюче вразило це лихоліття крамаря Сенька Свистуна. Наш Сень був уже тепер не тільки солідним крамарем, але і свідомим кооператором. Він став цікавитися світовим кооперативним рухом та його історією, став читати кооперативні книжки, журнали і газети. І чим більше їх читав, тим більша була у нього жадоба не тільки пізнати, але і поширювати кооперативну ідею. Та тут нараз його мрії та змагання наче стукнулись лобом до одвірка. Він побачив, що ось його односільчани, люди, яких він знав і з якими зжився від малої дитини, замість горнутися до власної кооперації, до цього джерела, що мало стати зародком їх добробуту, вони задля кількох марних сотиків, наче ті заблукані вівці, лізуть прямо вовкові в зуби.

Сень Свистун з початку приписував усе те лихо Абрамкові. Бо, мовляв, якби не було його в селі, не було б такого клопоту... І ясно, що наш крамар не надто приязно відносився до п. Абрагама Штарка... Вже й по селі клептали меткі язички, що Сенько Свистун обіцяв Абрамкові пейси обскубати, ноги поламати тощо. Це, очевидно, була така правда, як рак свище, але й цього було досить, щоби трохи налякати таку відважну людину, як Абрамко. З ким як з ким, але зі Сеньком він ніяк не мав охоти задиратися і волів краще погодитися з ним, ніж ворогувати. До цієї цілі послужив йому таки рідний стрий Сенька, Гнат Кишка, хрунь першорядної сорти і політиконт на ціле село.

У Гната Кишки були справді великі дипломатичні здібності, і якби був небіжчик не переставився на той світ, то може б його і вибрали на голову Роз'ємчої комісії при Союзі Народів. Рік перед смертю захотілося старому довершити великого діла: помирити лихву-визиск з кооперацією, або, іншими словами, пана Абрамка Штарка з крамарем Сеньком Свистуном.

Саме в празник св. Семена, себто в день Сенькових іменин, прийшов великий політик Гнат Кишка до свого братанича на переговори.

— Ти, слухай-но...

— Слухаю, — відповів Сень і цмокнув стрийка в руку.

— Чого ти такий дурний?

Остовпів наш крамар, наче той св. Семен, що сорок літ стовпом стояв на однім місці. Хотів щось старому відрубати на таке привітання, але здержався. Відома річ — стрийко!

— Я тебе питаюся, чого ти такий дурний? Чого ти з дня на день каменієш в тій куперативі?

— А чого ви з дня на день каменієте в Абрамка?

— Ти, слухай, ти не будь герой з тертої бульби! Я тобі кажу, ти дурний, як цп, хоч такий великий вукраїнець. Твоя, небоже, Вукраїна, вже давно загрязла по коліна. Скажи мені, хло', що ти довоюювався за тої Вукраїни, га? Знаєш що? То, що я казати не хочу!.. Погаратили тобі костюмахи, здоровля відобрали, калікою зробили, а тепер на сміх цікають по тих кілька грошів, що навіть на драмки не стає...

А самі пани офіцири та інші головачі по каварньох парадують, шницлі їдять, винце попивають і сміються з дурного хлопа. Ой, ти, ти, плането безголова! Плюнь раз на ту цілу Вукраїну і куперативу!

Нащо тобі то? Ходи, во, до мене, я твою нивку засію, будем разом робити, і добра є. Та й Абрамко обіцяв тобі щось тее, як ти тее... розумів?..

Ще дотепер ніхто докладно не знає, як покінчилась місія Гната Кишки до Сенька Свістуна. Досить, що зараз на другий день, великий дипломат, підкладаючи на пшеницю, від ранку до вечора проклинав любого братанича, аж слухати було лячно. Навіть по селі ходила чутка, що преславний політик попрощався зі Сеньком в той самий спосіб, що «справник» Хома Собенко того пам'ятного вечора... Але тому, що тоді на дворі було сухо, а яма на вапно була вже засипана, то стрийна Гнатиха не мусіла обкладати баньками стрийкового хребта... Один тільки Абрамко знав, що післанництво Гната Кишки не принесло йому великої користі. Тому рішився він ще сам попробувати щастя.

Раз якось в неділю стрівув Абрамко Сенька на дорозі.

— А, дзінь добри, пане Сьвістун!.. Як ся маєте, що чувати, ну?.. Може, позвольте до мене на гальбу пива? Маю дуже добре пиво, чистий експорт, сам цімис, слово гонору...

— Дякую, я не п'ю.

— Си гіт! Я то хвалю. Я також не п'ю, то шкодить на здоровлє... Ни, пане Сьвістун, пане Сенькі... чого ви на мене, ну-у-у, такий, ну-у-у... такий ворог на мене?

— Я не є вашим ворогом.

— Ну, ну, щоби я такий здоров був... Ви знаєте, я також хочу жити; я маю жінку, маю діти, я такий сам чоловік, як й усі...

— Ні, не такий.

— Ну-у, сьо є? Як ні, чому ні? Сьо значить ні?

— Тому, що ми всі працюємо...

— Ну, ну, ну! А я не працюю?

— Так, але своєю працею використовуєте нас усіх.

— Ну-у, сьо використовую, як використовую, на що використовую?

— Що використовуєте? Нас, селян. Це я вже вам казав. Як? О, це ви самі добре знаєте, не треба й говорити. А нащо? Спитайте себе самого. Одно вам тільки кажу: ще тоді, як в нас не було кооперативи, як село було темне і безпросвітне, ви могли спокійно кожному по голові їздити. Але тепер, як ми почали вчитися, як ми спільними силами здобули собі нашу кооперативну крамницю, то ви тепер зі

своїм приватним склепом є для нас шкалою... Слухайте, Абрамку! Ви вже трицять літ маєте свій склеп, правда?

— Ну, сьо значить, трицять? Двацять девять...

— Добре. Ви тепер — людина маюча. У вас десять моргів поля, своя хата і всі будинки, маєте наскладаний гріш...

— Сьо є? Де я маю гріш? Який я маю гріш?! Я — дід! Я бідний...

— Менше з тим. На загал — ви людина обезпечена на будуче. Ваші діти хліба жебрати не будуть. Слухайте, я говорю щирю правду: як за стільки літ крутійства і визиску хочете зробити в своїм життю для гоїв одно чесне діло, то замкніть свою буду, станьте господарем, як всі, впишіться в члени кооперативи, а тоді...

— Ни, ни, ни! Диви! Ді мішігене пуриц! На сьо мені такий гешефт? Я не хочу такий гешефт! Гирст ду? «... Замкніть свою буду...» Ни, ни, нема дурних.

Як ви всі такі вчені, так разом тримаєтесь, то чого ціле село тепер летить до мене? Ну? Я нікого мотузком не тягну. Шьойн, шьойн! «Замкни буду...» Замкніть ви свою буду, тьфу, паскідне.

І пан Абрагам Штарк мерщій обернувся і почвалав у свояси, вимахуючи руками та коливаючись, гей качка на каблуковатих ногах. Мирові «переговори» не довели знов до путнього кінця.

VII.

«Як ви так разом тримаєтесь, то чого тепер ціле село летить до мене?». Ці слова раз у раз товклися Сенькові в голові й наче розжареним залізом обливали його мозок.

... Вечоріло — сутеніло. Крамар Сень Свистун сидів самітний в своїй хатині, спер в долоні гаряче чоло і важко задумався...

— Так, так, пане Штарк! Кажете, що вам такий гешефт не по нутру? Що ж, я на це не пораджу... Я так і знав, вірте мені! Я сам тепер сміюся зі себе, як я міг вам такі дурниці торочити!.. Вибачте цим разом, але ми таки колись будемо і мусимо «триматися!..» Кажете, що ви нікого мотузком не тягнете? Чудово. Так звольте ж ласкаво пригадати собі, що мотузком, звичайно, тягнеться худобу, а ми ж якісь люди, рахувати. А коли ми люди, то ми ніколи не можемо допустити до цього, щоби найбільш людська установа, себто кооператива, так соромно провалилась! Це ж ясне, правда? І я маю деякі підстави сумніватись, чи ви, пане Штарк, діждетеся того.

Кооператива буде! Чуєте? Буде! Про це я вас запевнюю! Я, інвалід УГА, крамар Сень Свистун!

Неділя. Чудова, осіння днина. Зі старенької деревляної церковці юрбою висипався нарід. Та замість розійтися крутими вуличками домів, люди задержались під церквою, на цвинтарі. На величезній кам'яній брилі, під липами, стояв крамар Сень Свистун. В сірім стрілецьким однострою, з відкритим чолом, з палицею в руках.

— Зачекайте, люди!

Заворушилось сорокате людське море, загомонило.

— Аво, диви, диви! Сенько Свистун видрапався на камінь! А то що буде?..

Золоте сонце тихо снувалось на мідяних хрестах і на мідяних людських обличчях. Високі смереки шуміли дрімучими вершками, а зі столітних лип падало жовте листя на забуті, припалі могили.

— Слухайте, люди!

Море голів мимоволі звернулося в сторону дзвіниці. Може, декому здавалось, що це великий дзвін б'є на тривогу важким, мосяжним серцем?..

— Перед хвилиною в церкві балакав вам єгомость одну проповідь! Дехто її слухав, дехто дрімав, а дехто таки добре заснув. Тепер я вам скажу другу проповідь, але її мусить кожний чути! І тому, хто має уха, хто не оглух і кому не позатикало — нехай слухає!!

Тихо, як маком сій.

— Не минуло півроку, як ви заложили в селі кооперативу. Повторяю ще раз, ви її заложили, не хто інший. А тепер я запитаюся вас, нащо ви її заложили? Чи на то, щоби кинути цей уділ, тих кілька марок відчипного, наробити боргів, запровадити в довги, а тепер покинути її на встид і посміховище людське?

Отже я вам скажу, що ні! Чуєте?! Ні! Ви заложили її на це, щоб вона була для вас поміччю і порятунком у ваших хлопських злиднях, щоби вона навчила вас спільно жити і спільно працювати, а не жертися вічно, як ті собаки, один з другим! Ви заложили її на це, щоби вона випровадила вас з темноти, щоб ви не були вічно дурними Іванами, яких хто хоче, той водить за ніс!

Люди! Подивіться на мене! Повитріщуйте очі і подивіться добре! Хто я такий? Я Сенько Свистунів зі села Тернистого, син Юрка Свистуна, якого повісили мадярські гонведи на Софронівій грушці, правда чи ні? Люди! Я не буду до вас по панськи говорити, бо мене того ніхто не вчив. Я родився тут, між вами, тут виростав,

тут корови пас, тут їсти хотів, тут гарував від ранку до ночі, як кожний з вас. Тому я говорю до вас просто, але щиро. Не на те, щоби вас отуманити, збаламутити і висміяти, але на це, щоби ви раз на все зрозуміли своїми твердими лобами, що кооператива — це наш рятунок, наше добро, наша сила. Слухайте, люди! Тепер в кооперативі ні собака не гавкне. З виїмком горстки свідомих членів, ціле село опинилося під жидівським порогом. Чому? Тому, що Абрамко боргує, що Абрамко спускає ціну. А я вам кажу, люди, що Абрамко може спускати, бо він не спускає свого, лишень це, що напускав з вас за півкопи літ! Є тут між вами такі, що пам'ятають, як п'ять-десять років тому він прийшов до села тільки в гребінній сорочці. А нині — подивіться: він одній дочці дав дві тисячі долярів віна, синові заложив в місті склеп за три тисячі п'ятсот, він має гроші, має ґрунт, він багач, як ніхто в селі. А ви як були п'ятдесят літ тому наймитами і робучою худобою на власній землі, такими наймитами та робучою худобою лишилися і досі. Як тоді, так і тепер ви ристесь в цій земельці чорній і світа Божого не бачите, ви за кусник межі до горла собі скачете, вила в груди вбиваєте, ви за дурницю десятками літ волочитеся по судах і своєю кервавицею випасаєте чийсь черева. Люди!! Скажіть мені, чому це так? Як довго так буде?! Хто тому винен?

Ви, самі! Чуєте? Ви!! Та самітна кооператива, що он стоїть у долині, яку ви покинули, якої ви відреклися, на яку ви наплювали — говорить вам, що ви самі собі винні!

Люди! Я ж розумію, що значить серед наших злиднів тих нікчемних три сотики, що їх спустив Абрамко. Але я присягаю вам, що тих три сотики не принесуть вам добра ніколи! Абрамко спустив не своє, а ваше!.. І він ще спустить, бо знає, що кооператива довго не поживотіє... А коли вона лопне, тоді він це, що спустив, відіб'є собі на вашій шкірі вдесятеро! Чуєте? Вдесятеро!

Слухайте, люди! Я більше говорити не буду! Тепер говоріть ви! Чи від завтра, від понеділка, ви всі, що тут є, і члени і не члени, будете купувати в кооперативі чи ні?

Тихо, хоч маком сій.

— Слухайте, люди! Ви мусите мені на це питання відповісти! Так або ні! Інакше я не рушуся з цього місця, щоб я мав закаменіти, як та брила, на якій стою, чуєте?!

Людське море наче зжахнулось. Якась могутня сила була від постаті цього кремезного каліки, з широким, кам'яним обличчям, з

лискучими очима, що палали, гей огненні смолоскипи. І від того погляду понурились додолу запалі мужицькі обличчя. Не дивлячись на себе, мовчазливі кострубаті газди, один поза другого, подавалися взад. Газдині у високих очіпках сумно кивали головами і запасками втирали очі. Налякана дівчора з відчиненими ротами тулилась матерям до ніг, а старенькі бабусі хрестилися побожно та беззубими устами шамкали отченаші. А глуха, як пень, баба Павлиха аж розхлипалась на голос; так розжалобила її Сенькова проповідь, з якої вона не чула і словечка. Та нараз з цієї сторони, де юрбою стояла молодь, загомоніли змішані, але сильні голоси:

— Будемо!.. Будемо купувати в кооперативі!.. В Сенька, в Сенька!..

— Будемо! Будемо! Будемо-о-о!! — заворушилось, загуло людське море, аж луна покотилася жовтими садами. — Будемо! Будемо-о-о!

Грізне і насуплене обличчя крамаря Свистуна прояснилось. Соняшні зайчики радісно затанцювали на його мережанім шрапнелями чолі.

— Люди! Ви сказали слово — кооператива врятована. Я вірю вам! А тепер... допоможіть мені злізти з тої каменюки, бо я сам ніяк того не втну...

* * *

Вісім літ є вже в нас кооператива. Крім того маємо кооперативну цегольню, сметанкову стацію, а тепер кооперативний млин думаємо над річкою покласти. Міцно держиться в нас кооператива... А спитаєте, що її так держить — то вам і мала дитина скаже: «Сенькова проповідь»!

... На краю села, при дорозі, стоїть мурований будинок, а на нім пощерблена дошка: «Гандель з товари мешане і спжедаж піво ве фляшце» — Абрагам Штарк... Самого ж Абрагама Штарка вже в селі нема... Почвалав каблуковатими ногами відвідати старенького Авраама, Ісаака, Якова і всіх богоугодних патріархів.

А його «гандель» стоїть при дорозі — пустий та порожній.

За товаром

I.

Була провідна неділя і розсміяне пополуднє, і верби маїлися у мрійливі кучері, як тато сказав:

— Василю, поженеш нині товар!

— Ой, де ж таке мале! На дощі, на сльоту... Там шибеники, збитошники битимуть його, поштуркуватимуть...

Так мама. Стишилася коло печі та похитувала ногою малу Ганю в колисці. Ледве чутно скаржилися ходильці, а за ними жебоніла якась мушка, що силувалася із смертю у павутинні. За вікном родилися бруньки цвіту на молодій яблуньці.

Чоло, як у Богородиці, хустка в дрібні горошки подалася назад, у волоссі перше срібло та перші борозни на обличчі, сонцем і болем списаному, — а очі материні росами зайшли, стемніли:

— Най ще бавиться...

Тато чогось закашлявся, крижі випростував, бурмотів, що рук не чує від чепіг, підтягнув ремінець на животі і ваги в розтарахканім годиннику, сердився:

— Ну-ну, мале, а як галамсує — мов молотник! Хе-хе!..

Силувано реготався, але під колосистими бровами наче приморозки танули. Нахмарено глипав на задимлену стелю.

— Та то вже хлоп, як бик! Де йому до бавки...

«Хлоп, як бик» домучував за скринєю дебелий ячмінний пирожисько. Василькові лише голова визирала з-поза кованої скрині з ангелятами на віку — кругла підстрижена голова з малинами на щоках та витрішкуватими сліпачками.

Мухи роєм колядували над горщиком і важко, мов стиглі сливки, падали у сметану. Василько зосереджено добував їх за крильцята і мучив пиріг далі.

Стогнав, як на муках, кривився, але тато зараз:

— Жери, як маєш перед носом! Там мами не буде!

Захлипала, засовалась, замарудила маленька Ганя. Мама прилягла ниць над колискою, давала ссати, але очей, набрезклих сльозами, не зводила з рожевих щічок, замазаних сметаною по самі вуха.

Байдуже таков на стіні годинник — так-так! — крізь несміливі шибки капало весняне золото на вимашчену глиною долівку.

Василько викотився з-за скрині, облизував пальці і значливо потягав носиком, мовляв, уже наївся. Батько ще взував чоботи, гунав спиною і гримав, що зап'ятки тісні: виталапав квартиру дьогтю, а вони — мов луб, намокли й зашкарубли.

Врешті відвернувся.

— Вже з'їв?

— Еге.

— Втри собі писок.

Василько замашисто шурнув ліктем від вуха до вуха.

— І камізельку!.. Ади, як замазався. А то хлоп!.. А на скрині то хто насвинив?

Василько набурмосився й винувато здряпував нігтем білі бульбочки сметани з камізельчини.

Мама простягнула шорстку порепану долоню й ласкаво погладила русяву маківку.

— Най... Не свари на нього. Таке мале...

Василькові зібгалися губи в нульку-підкову: йому завжди збиралося на плач, як батько його лаяв, а мама жалувала.

Мама встала, підгорнула скирту подушок у сорокатих пішвах і добула з-під верети окраєць великодньої паски. Засохлий, кришки з нього сипалися, шкіра відставала; паска ніби світла, та м'якушка сіра (борошно із зіллям було), але мамуня цілий тиждень ховала її під веретою, щоб Василько мав перший раз у поле. Завинула паску в льняну хустину і встромила дитині за пазуху.

— Аби все з'їв...

Василько туцнув щиколотками до очей, а насуплені щічки позацвітали маком. Збентежено сховав чоло в мамину пазуху.

— Мамо!

— Га?

— Мамо...

— Та ну!..

— А я... а я... я собі там зроблю вербове свистало.

— Добре, кицюню, добре.

— І трубу з вільхи, і деркач!

— Зробиш, зробиш...

— А на Зелені свята, як замаю корови, то ви мені купите гармонійку?

— Ая.

Василько гицнув собі на радощах — ото добре! — брикав по світлиці, якби його хто на сто коней посадив. Мигали зелені, від трави, латки на полотняних штаненятах, а босі ніжки тупали, дріботіли й безжально рвали золоту весняну пряжу, що снувалася по намащеній глиняній долівці.

— Гур-ра!

Він же тепер не що-небудь — хліба вже даром їсти не буде, він сьогодні йде вперше в поле — за товаром!

II.

Сонце пряло куделю бабиного літа, співало золоте веретено журчанням ясної річки, моталося крихітне прядиво по зжовклому бульбинні, по осетах, по соняшниках клапоухих, задивлених сторожко в синю даль.

Під кущем свербигузу шкварчало багаття, а меткі і яркі язички вилизували вінцем траву, що пахла печеними яблуками.

Малий Василько з великими лишаями, заїдами і дзьобатим носиком кучкував, гей підпенька, на межі й шпортав терням у нозі, проколював набій. Цілісіньку п'ятку обібрало гноєм — затвердла, гей камінчик.

— Ой-ой, хоробисько тяжка, так пече, так микає, що страх! Як талапну дечим, то розпорю начисто!

Стецькова Ласоха задерла догори голову і помарширувала просто в панську моркву.

— Ласоха! Ти де-е-е!!

Вхопив грабову кривулю і, як підстрелений зайчик, погицкав на одній нозі вівсяною стернею, ораниною. У борозні вразився у набій!

— Ай-яй! — сів, наче підкошений, і заводив, як по рідній мамуні. — Бодай же ся нажерла на остатну годину, гу, гу-у-у!.. Бодай же тя потріскало, та би тя потріскало! Ласоха, хойцій, хойцій, на, маленька, на хліба, на-на-на! Ой-ой, дідьку волоокий, та де йдеш?! Вернешся чи ні, бо тя заб'ю!

З порепаної стерні наставив круглу головку заіржавілий патрон.

— Го! Австріяцький!

Василько миттю перестав трубіти, шморгнув рукавом попід ніс, розмазав на лишаях болото, цікаві оченята засвітилися й радісно

заморгали. Покалатав патроном коло вуха, чи порох не замок — не замок. Добре є!

Грицько і Стецько, кріпкі й храпаті урвителі, прибігли задихані до вогню та витрясали із-за пазух рожеву бульбу — «американку» й грудочки землі з покрученими білими слимачками.

— Але-смо дерли! — похвалився Гриць.

— Умгу! — бовкнув сутулуватий Стець і підтягнув ногавиці.

Василько запопадливо розправляв кулькою грань — робив колесо.

— Ти, ти! Що ти так розгосподарився? Може, маєш оскому на бульбу?

— Ну, або що?

— Аво! Диви, який герой! А що ж ти, може, щось помагав?

— О-о, ніц? А хто товар пас, а хто патики носив?

— Ну-ну, най там... Ой, Васильцю, скокни ще і за Красною, диви, знов стара клемпа поперла в конюшину! Лети, лети, та так їй наклади, щоб пам'ятала.

— Грицю, я бігме не здужаю... Мене так набій микає...

— Видиш 'го, шмаркача, пся кров! Надри 'му бульби, дай 'му опихане! Марш від вогню, крутоголовнику, шуруй на десять кроків, бо так тя скопаю, що не рушишся. Гонь!

Василько насупився, мов сич, і розжалоблений до краю скотився, хлипаючи, з межі. Прикуцнув, мов сирота, на голій стерні й гірко скаржився, нарікав:

— Корови їм завертай, грушок рано винеси, патики двигай, а вони такі мудрагелі!.. Чекайте, чекайте, ви колись не будете такі мудрі, я вам нагадаю...

Жаль давив його тоненьку невмивану шийку, він ридав, ридав, аж захлиснувся. Де ж, таку кривду йому вчинили, від вогню прогнали, мов пса. Це боліло дужче, ніж набій... Хильцем озирнувся: Грицько із врочистою повагою загортав бульбу в огарки, а Стецько клав від вітру тернину на пригніт і роздував жар, сопучи, гей ковальський міх. Заіскрилися рої золотих мушок, закрутив довгим хвостиськом запашний дим і розстелився пометтю по полі...

Василько не втерпів: добув із дрантивих штаняг загикану гармонійку і ну — тія-рія, тія-рія, тія-рія, ра-ра-ра! Надував щічки з лишаями, схлипував, шльохав, але різав якоїсь весільної, аж ворони на оранині пополошив. Грав, а сльози, як зернята гороху, капали у щілини в гармонійці.

Грицько вже закрадався, як той лис, вже наважився на ту гармонійку, вже чатував за плечима, мов кат над душею, але Василько буцім і не бачив. Грав!

— Васильцю, а покажи ту пузитку.

Василько вигравав, аж копоти йшли: ге-ге, уже має храп!

— Е, Васильцю, ти такий не будеш... Правда, що ти мені її даш?

— Ая! А хтів би-сь... А видиш! Ага... А від бульби мене відкусали. Ге, які мудрі!..

— Йой, Васильцуню, та хто б тобі бульби жалував? Як іно спечеться, їж скільки влізе. Дай, дай тую пузитку, бо ти і так не будеш її довше мати, як від сабашу до неділі. Хтось від тебе відбере і ще й наб'є.

— Ну, то на...

І знову всі три у добрій згоді сиділи коло вогнища. Гриць хитався на межі, як жид на сабаш, єхидно підморгував і тереликав на вимученій гармонійці, а розлізлий Стець простягся горілиць у траві й, розкривши хавку, дивився, як вітер зганяв і розганяв по небі кучеряві вівці. Василько далі бабрався коло свого набія. Часами сумовито зизував на гармонійку: зітхав і опускав оченята. Пропала, як панщина!

Пощупав пальцями крайню бульбу.

— Грицю, наша бульбочка вже, як пампушки!

Гриць витріпав до коліна слину з гармонійки і засукотав жмені. Стець забурмотів із вдовіллям та присадився ближче до вогню. Повагом розгортали кийками купу огарків і виймали бульбу по бульбі. Кожну втирали від попелу до ногавиць, а згар відшкробували ножиками-«жидиками». Гриць їв делікатно, бо теревив лушпу, а Стець пакував усе на купу — бульбу, лушпаки й огарки, — аж хрустало між зубами. Малий Василько дуже квапився, то й мав з їдою чимало клопоту. Бульба пекла його в рученята — він сокотав її, хухав, дмухав, визбирував із землі, бо була сипка й розлазилася, мов каша. Увесь замазався вуглем, як чортеня, лише очі світилися. Голосно цямкав й облизувався.

— Ну, підсадив собі чоловік нівроку тої «американки»... Фу! Буде вже з мене!

Перехрестився, мов старий, і, вдоволено поплескав по животині.

— Тепер можна собі й полежати.

Ненаїсний Стець розперезався й мучив останні пошкрабки. Гриць добув пучку тютюну і перевертав навиворіт усі кишені за папірцями.

Польовою доріжкою, порослою золотистим копатнем, талапав поволеньки віз упорожні. Розв'язаний мотуз волочився по землі, тарахкали вила до щаблів, а вусатий дядько звів босі ноги зі щербатими пальчиськами поза полудрабки, присів на поденку бич і віжки та дрімав, киваючи лобом. Кандиби з довжелезними хвостами і гострими ребрами тюпали самопас, схиливши меланхолійно голови, гей коновки, і щипали по дорозі травицю.

Гриць стримав коні.

— Гов, гов, цуговці! Татуню, може, маєте папірка?

Дядько пролупив закислі очі.

— Га-а?

— Маєте папірка?

— Тьфу! Йди ти, пацетнику! Бодай же-сь сказився. Во, молоко тобі ще не засохло!

Газда витягнув з-під сидження батіг і спересердя цьвохкав коней по сухих ребрах. Колеса сполошилися й постукотіли навскоки по золотистій доріжці.

Василько нишпорив у своїх бездонних дрантивих штанцях, де були всі його маєтки: патрони, гільзи, кулі різного калібру, шрапнельки, дротики і гудзики. Між тим усім теремешлям найшовся і клопоть газети. Віддер чистий рубець і дав Грицькові.

— А даш ми раз пакнути? — торгувався.

— Дам, дам.

Гриць скрутив бомка, закурив від огарка, пускав штудерні шлюги попід ніс гнилому Стецькові, що вже був солодко здрімався, а тепер крутив головою і відмахувався від диму, як від ос.

Василько розіткав знайдений патрон і висипав шелестячий кантовий порох на газету. На газеті розвернулася, заложивши білі руки за шию, намальована пані з буйним волоссям й усміхненим личком.

— Гм... — задумався Василько. — Така якась, як Матка Божа.

— Йди, йди, дурняго! — картав малого Гриць. — Де ж Матка Божа має таку куцу спідницю? То хіба якась професорка...

У розмріяному блакиті почало варитися: це із-за кучерявих баранців блиснув сталевими крилами чорний гнівний птах.

— Аво, аво, вуроплян!

— Ага... Ану, вгадай, самець чи самиця?

— Ум-ум... Сам си гадай...

— Я знаю: такий з двома крилами — то самець, а з одним — то самиця.

— Ая, ти дуриш!..

Гриць розреготався, добув гармонійку, але заграв сумної. Задивився в сизий обрій і затягнув сумненько:

Козаче, козаче, я тобі не вірю,
Зламав-єсь калину на моїм подвір'ю...

На межі потахали й попеліли останні огарочки. Вигоріле паленище глипало із зеленої трави чорним більмом. Внизу в ярузі щебетала річка, підскакувала по білих камінцях і говорила сама до себе, як дитина в колисці, що не може надивуватися своїми дрібними пальчиками. На плесах крала з неба блакитну усмішку, на скрутах збитошно хлюпалася з сітником. Ось перехопила вітрові сніжний пух із будяка і понесла, вигойдуючи, ген — між гомінкі луги, де скаржилась і клалася у покоси отава, де розсипалась над світом тиха печаль осені, гей коси плакучої верби.

Це минуло літо, голубе ласкаве літо, розтрембітане далеким криком диких гусей і піснею молотків.

III.

Надійшло їх сім, як дубчаків: Гілько-Мадяр, Микола-Гарбуз, Сень Ковбликів із заячою губою, Павло-Розперезаний і ще трьох храпалів із тамтого кінця. Кишені й запазухи мали розіпхані камінням і грудочками. Мадяр хоробро помахував палицею, а один мав застромлений за ремінець пружинний «дольмессер» із половиною вістря.

Грицько, як опарений, схопився з межі.

— Ов! А ви де так?

— Йдемо битися із «сироїдами»! — набундючився Мадяр. — Вони, во, нас вчора зачіпали в долинах, як нас-но було трьох: я, Сень і Гарбуз. Побачимо, чи нині будуть такі герої! Йдеш?

— Та певно!

Збудили Стецька, штовхаючи його пальцями попід ребра, — розіспаного й запухлого, мов борсук. Він розлінився, поров пазурями

гирю, рот йому дерся від вуха до вуха. Але во! — йому й не снилося йти кудись на роздобенди. Але потім сконопадився:

— Ну, то вйо! Як іти, то йти!..

— А ти що маркіруєш? — буркнув Мадяр до малого Василька, що притаївся тихесенько, як труся під кущем свербигузу, й завзято хухав на п'яту.

— Та я... Та я маю набій...

— Запхай собі... свій набій, пецуху!

— Вуфермисько!

— Лізь мамі під спідницю!

— О-о, добре вам сварити! Якби вас так боліло! — скозувався Василько. Вхопив обіруч напухлу й обкипілу п'яту та показував хлопцям. Та тут хтось його копнув, аж той дав сторчака і злетів з межі на стерню. Запоров п'ятою в якийсь штурпак і залементував:

— Йой, йой!

Набій тріс, аж сукровиця вийшла. Ціла п'ята зачервонілася, обсипалась вогнем. Василько качався з болю по стернищі, як перекотиполе, але пастухам було це байдуже. Поставали, гей парубки до асентерунку, нагороїжилися, накільчилися, позакладали палиці на плечі, мов гвери, і рушили в бій.

А Гілько-Мадяр, цісар пастухів, попереду.

Заплаканий Василько недовго шльохав і хлипав. Не втерпів! Не всидів! Обкрутив п'яту шкурлатом, стиснув у рученятах грабову кривулю й поштигулькав навздогін за компанією.

— Гількуу-у! Грицюю-у! Чекайте на мене, я вже йду-у!

Здогонив їх аж на поперечній дорозі коло порослого мохом граничного каменя заввишки в хлопа. Край дороги торопіли трухляві хрестики на врослих у метелицю могилках. Гурма гайвороння мерехтливою плахтою зірвалася з тих могилок і пішла врозтіч. Хлопці вже лаштувалися й пускали в рух праці. Камінці свистіли досить густо, тому задиханий Василько примостився за кам'яною бабою, перев'язував закривавлену ногу і ледве дихав.

«Сироїдів» було, як саранчі — якісь малі, більші й ще більші, видно, що також пекли бульбу, бо з оранини закрутив хвостом дим. Прихапцем ламали з чагарнику киї та збирали по рових «амуніцію».

Обидві армії почали насамперед перепалку на язики. Прозивалися одні другим.

— Сироїди!

— Макогони!

— Сироїди, за вами дідько їде!
 — Макогони, за вами дідько гоне!
 А потім по черзі хором:
 — Сироїди на горбочку смажать жабу в черепочку!
 — Макогони — ку-ку! Зарізали суку, повісили на драбини, цілували щогодини!
 — Ти, пахнило за три гроші, ходи сюди!
 — Ходи ти сюди!
 — Дивіть, дивіть на того запливаного! — реготали «сироїди» з неповоротного Стецька. — Якби в комин лазив!
 — А запах, гей хом'як!
 — Аво, аво, рохкає!
 — Ну-ну, я тобі зараз порохкаю! — відгрозювався збентежений Стець.
 — Ов! А ти чий такий?
 — Кілько б'єш на гребінь?
 — Ади, ще один силач! — покладалися зі сміху «сироїди» з приземкуватого Василька, що саме пришлюсував у ряди вояків і волік за собою грабовий дрюк, довший від нього самого.
 — Ти, маленький, хочеш циці?
 — Сховайся, бо тя комарі задзьобають!
 Мадяр подивився згори на Василька.
 — Видиш, ти собі таке дозволиш?
 — А що 'му зроблю?
 — Дурний! Маєш той «жидик» і вдавай, що ти німий. Лети просто, ніц не бійся, бо німому всьо єдно!
 — Ум... Я знаю... — Василько шморгнув носом і півплачем спитав: — А ви за мною обстанете?
 — Та певно! Аякже!
 Малий сягнув по ніжик, як не своєю рукою, насунув капелюшину на очі й боком-боком, закрадаючись, підбіг трошки вперед. Галайкав щось несамовите, люто розмахував «жидиком», а колінця тряслися в нього, мов легке на укропі. Фі-і-ть!.. Свиснув пращ, здорова грудоль тарахнула його в бік і розсипалася по камізельчині. Василько скривився, безрадно знизив ножаку і навіткача! Але хлопці заголюкали його, під'юджували:
 — Вйо, вйо, Васильцю, не бійся!
 — Ти німий! Тобі всьо єдно!

— Та що, ти думаєш, що він боїться? Він їх усіх сфалатає на купу!

Пхали малого в біду, заклинали в цапа, але самі не дуже-то квапилися до бійки. Перечислилися: «сироїдів» було втриє стільки. А підбехтаний Василько ні з того ні з сього закукурічився надобре. Стиснув ножику, тернові ягідки під найженими бровами блиснули завзяттям, заверещав диким голосом, перескочив один рівчак, другий рівчак, одну межу, другу межу — і зненацька аж присів зі страху. Дух йому заперло в тоненькій невмиваній шийці... «Сироїди» були от-от на карку!.. Каміння літало, як рій, кілька кремезних шибеників брали вже його в коло. Хлопчина позеленів від несподіваної пригоди, опустил ніж на темну оранину й розпучливо залепетав:

— Не приступай, я німий! Ой, я німий!

— А то ладно! Німий, а так приємно бесідує!

Якийсь віспуватий парубійко залетів збоку — трісь! — свиснула гостра плитка, а Василева капелюшина йно мелькнула в борозну. Бризнула кров і залляла тернові ягідки і дзьобатий носик. Хлопчина вклякнув і обняв рученятами тім'я.

— Боженьку! Голова... Голова!

Йой!

Кров!

Обидві армії в ту мить завмерли, вросли в оранину... Але ненадовго. Гілько-Мадяр раптом оскаженів! Байстряча кров того сина покритки-війни — хтозна, може, спадщина мадярських пушт — розбісилась у ньому стогривим табуном осатанілих диких коней. З'їжився, скоцюрбився, блиснув очима як вовкулака.

— Хлопці! Вас нема?

Як буревій, мов хуга, рвонувся із своїм струменем на «сироїдів». Сам один! Перескочив через Василька, як через кротовину, заскавулів, свиснув палюгою.

— Тррах! — віспуватий парубійко накрився голими п'ятами. — Трррах! — другий, горбатенький, обіруч схопився за зуби, якби не хотів їх випустити з розквашеної щоки. Ху!.. Почалася коломийка. Зломотів копитами, гей ведмедисько, валуйкуватий Стець:

— Чекай-но, я тепер тобі порохкаю!

Плигнув, мов в'юн, меткий Грицько:

— Вву! — бевхнула каменяка, аж комусь у животі векнуло, гей у бочці.

Скочив Гарбуз, Сень Ковбликів, Павло Розперезаний і три храпалі з тамтого кінця. Чоло до чола, зуб до зуба. Ой!.. Гвалт!.. Летіла слина, кров, сльози і прокльони.

Война!

«Сироїди» не встояли. Зробили «рікцуг» і розсипалися по полі, як наполошені сарни. Дерли, аж земельку рвали під собою! «Макогони» — розлеймані, запінені, заслинені, перли за ними з дикою жадобою месті, що розпирала їх і несла, мов невговканий потік на лотоках. Мов ураган, мов чорні круки впали на колесо печеної бульби і рознесли його на всі вітри разом з огарками, а якогось втікача, що зашпортався на горошанці, так обліпили сипкою й гарячою «американкою», що цілий побілів, якби його сніг присипав.

Але зміркували, що далеко увігналися у чужу територію, і Мадяр сказав — гальт! Два газди, що підкидали на пшеницю, — один свій, другий «сироїд» — ударилися з дива в поли і вже бралися за істики, щоб розборонити роз'юшених вояків.

— Ото дич! Ото голота! Дивіть, та порізалосся би то на смерть!

— Ну, ну, і я скажу. І буде добро на світі, як таке мале одне другому до горла скаче?..

Мадяр позбирав гвардію до купи, як чабан вівці, до триумфального повороту. Стець сопів і тримався за живіт, Гриць розмазував ліктем по підборіддю юшку, пил і піт. Гарбуз розтирав морзулі, а Сень Ковбликів мацав синці і нарахував дев'ять. Але голови всі позадирали догори і, підтягаючи штани, марширували твердо та гордовито, як годиться витязям, непереможним, побідоносним.

— Так! Але-сьмо їм всипали!

Надибали Василька, як мив голову в річці і ревно хлипав:

— Ой-ой, що тепер мені татуньо скажуть!..

Хлопці винувато встромили очі в закривавлену воду і гнітюче мовчали. Жаль їм було малого побратима, жаль сердешний, чули це, та не вміли сказати простою хлопською мовою.

— Не бійся, — пробубонів перший Мадяр. — Підеш на подре спати, то й не будуть видіти...

Закотив рукави, побіг Василькові пополоскати рану, а потім сів і обережненько посадив собі малого на коліна. Добув із кишені байду разового хліба, скубнув пучку м'якушки, розмішав зі слиною і клястрував Василеву голову, мов зісохлий цебричок.

— О, видиш. Зробимо рипирацію, воно ладно заструпиться, присохне і навіть знаку не буде.

Василько стишився і тихенько схлипував. Його дрібне личко було крейдяно-біле, лише дзьобатий носик зачервонівся і запух, а в звідратих кораликах притаїлися біль і тривога — що йому татуньо скажуть!.. А Мадяр порався коло нього, як справедливий доктор.

— Гей, котрий там має тоненьку сорочку, бо гребінне буде його райбувати. А, Гарбуз має, йому стрийна з Америки привезла!.. Давай, давай!

Гарбуз не дуже-то квапився скидати сорочку, тому хлопці умлівіч відпороли йому цілий рукав разом з уставкою і зробили з нього бандаж на Василеву голову. Малий схилився над річкою, заплетеною сітником і козельцями, і на дні, між білесеньким камінням й рінню, вздрів свої витріщені коралики, а над ними білий очіпок.

— Аво! Тепер я виглядаю, як небіжка бабуня... Хі-хі...

— Ха-ха-ха! — завторувала хором ціла компанія. Усі раділи його втіхою, обсіли гамірно довкола, послали йому теплі приязні усміхи, гладили обрубкуватими пальцями, підбадьорювали, хвалили.

— Го-го, наш Васильцьо — то ще раз хлоп!

— А ти що си гадаєш? Сам один ішов на «сироїдів»!

— Дивися — він уже не плаче.

— Та во, а що має плакати? Або він що, баба?

Василькові аж голова пішла ходором від тої чолобитні і похвал, бліді щічки зарум'янилися мачками, у душі літали голуби, а маленьке серце дзвонило радістю. Хлопчина чув, що він росте-росте до небосяжних висот, до рожевих хмар.

А Гілько-Мадяр, дужий та одчайдушний цісар пастухів, пантрував над ним, розкорячившись широко та всевладно, і з ласкавою усмішкою приймав почесні, належні тому, кого він узяв під свої цісарські опікунчі крила.

Два тижні не показувався Василько батькам на очі. Днював у полі за товаром, а ночував на подрі в сіні. Два тижні обідав і полуднував лише прихапцем і тоді, як забігав до порожньої кухні. Хлепнув ложку лехвару і втікав, як злодій, щоб ніхто не запримітив його побитої голови.

Аж на Чесного Хреста, у золотом ткане полудне, як вернулися з церкви з посвяченими дарами осені-родильниці, пішов малий відлюдок у садок, де найстарша сестра-відданиця сиділа під яблунею

й заплітала коси. До неї Василько був найсміливіший. Го-го, він добре знав її тайни! Як вона лише писне татуньові про його провалену голову, то він вибубнить усе дочиста, з ким вона ночами вистоює і до зір воркує!..

— Ходи, ходи, Васильцю, — кликала сестра. — Я тебе зачешу.

Василько, спраглий сестриних пестоців, втулив чоло поміж її груди, як між стиглі яблучка, і слухав, як під вишиваною сорочкою співало тепле дівоче серце. Сестра добула із завітчаної голови гребінчик і почала чесати розбурхані русяві кучері. Раптом сплеснула в долоні, і Василько почув, що в ту мить її серце завмерло.

— Йой, дитинко, ба хто ж тебе так покалічив?!

Тоді Василько звів розрадовані коралики на блакитне небо, що перекрадалося крізь золоте яблуневе віття, бабиним літом мережане, і сказав гордо:

— То моя памнітка з війни.

1937

Батьки й сини

Наскільки пам'ятаю — було це тому рік, пізньою осінню. Я тоді їхав ранішнім поїздом до школи. В купе, що в ньому я примістився, застав уже троє осіб: двох підстаркуватих господарів та молодого, може, сімнадцятилітнього хлопчину. Він скулився в куточку під вікном і спав, схиливши голову на грудях. Довге хвилясте волосся ясними жмутками стелилося йому на біле, мов стіна, лице. Такі ж самі білі худі руки мав, зложені навхрест під бородою.

Я добув олівець, розгорнув свій рахунковий зшиток та взявся обчислювати відсотки за п'ять літ й три місяці від якогось капіталу в доларах. Зараз біля мене розсівся на півлавки жилавий та вусатий газда в червонім кожусі і в патлатій баранячій кучмі. Він з філософічним спокоем глядів на табличку «для некурящих», що висіла йому перед носом, і преспокійно пикав собі шпорта. Кілька разів підряд глипнув з-під лоба на мою «мазепинку», а відтак звернувся до свого сусіда, що сидів проти нього з закритими долонями обличчям.

— Кажете, це ваш хлопець... Гм! Певно, до доктора везете? Бо й мізерне то, мізерне, як з хреста зняте!

Батько ясноволосого хлопця журливо похитав головою.

— Ого... Йому вже доктори не допоможуть.

Голос його тремтів — був глухий та прибитий болем.

— Не допоможуть, кажете? Овва! То вже зле... То вже гірше! Так куди ж його везете?

— На Кульпарків...

— Зійшов з розуму?!

— Так...

— Овва! Овва!

Газда в червонім кожусі цокнув язиком і вдарився рукою по коліні.

— Го-го-го! То вже зле. А як — чисто?

— Чисто...

— І нема рятунку?

— Нема...

— Овва! Овва!

Знов цокнув язиком і затих. Задумався. В купе залягла мовчанка. До заплаканої шиби бубнив осінній дощ. Ясноволосий безумний хлопчина спав. Сивий дим із цигарки снувався клубками над його головою.

Та газда в червонім кожусі не любив, мабуть, довго мовчати. За часок розбалакався.

— Га! Що ж робити? Що порадите? Пропало. Сталося. Не сушіть собі дурно голови. То не допоможе. Так... Я розумію... Це ж рідна дитина. Воно ще молоде, ще не нажилося... Я розумію: то зле, то дуже зле... Як таке трапиться на господарці — не дай Бог! Тут нема ради, нема спасу! Бо кажім так і так: вмре вам у хаті таке, що воно потрібне — воля Божа. Пропало. Вродиться таке, що ніби й не потрібне — воля Божа. Пропало. А то во-о! То вже зле. Як той казав: ні сюда, ні тудя; ні живи, ні вмирай. То погано! То шкарадно!

Говорив тихо, повільно, якби розважував наперед кожний звук, кожне слово, а з кожного його слова, простого й ласкавого, плило якесь глибоке, зворушливе тепло. Таке тепло бухає іноді із запеклого від сонця чорнозему, коли на нього впаде рясна злива.

— Я то ніби вже так балакаю сам ведлук себе... Бо чоловік не одно перетерпів через ті діти... Гей, діти, діти, де вас подіти? Малі діти — малий клопіт, більші діти — більший клопіт. А спокою нема ніколи.

Вернувся я, чуєте, з тої війни. Вже з України... Так, просто з бараків... З Домб'я. Втік. Поперетинав дроти і втік. На сам Йордан. Мороз тріскучий — а я-но в онучках. Три доби блукав лісами та вертепами. Як той вовк. Але добився... Прийшов, чуєте, в хату. Жінка — хора на постелі, діточки серед хати на соломі печену бульбу тереблюють. Поприскакувало то, тулиться, пищить: «Тато, тато!» Дивлюся я: ось мій Василько, і Влодко, і Ганнуська, ба! — а тут, під припічком, ще якесь хлоп'я! Голова — як макітра, животина — мов гарбуз: валить вам бульбочку, аж страшно дивитися. Пек за пек! — думаю. Агі! Чи мені в очах двоїться, чи тифус вертає?.. Лишив дома троє діточок, а є четверо! «Чий то такий файний хлопчина?» — питаю жінки. А вона в плач. Гм! Питаю дітей... «Та то наш, — кажуть, — Івась». Ага. Ну, як наш, то наш. «Що ж, — кажу, — кобіто? Таки-сь не витримала, га?» А вона заводить, лементує: «Він буде в літі вже худобу пасти... » — «Ну, — кажу, — худобу як худобу. Якось би без того обійшлося. Але що ж? Пропало. Сталося — не відстанеться. Воля Божа». Ну, пошукала собі, як то кажуть,

якогось москалика. Га! Боже милосердний! Москалі також люди... Бо ніби що ж, — думаю, — втопити бенькарта, як сліпого кота — нема як. А буду бабу глумити, або з хати виганяти — нема за що. Бо що мені то допоможе? Най росте! Бульби є досить. Як воно має жити, то щоб ти цапки став — таки буде жити. А як має вмерти — то вмере і так. І що? Виросло! Бігме, виросло. І файний хлопчина вдався. Не дурнуватий. До майстерки має голову. Все, чуєте, якісь вітряки та вуропляни маніпулює... Як добре піде, то дам на механіка. Бігме дам! Щоби-но Влодко той семинар скінчив. Влодко — це мій одинак. Бо Василь...

Газда в червонім кожусі нагло замовк. Наче голосу йому не стало... Його широке, розумне і щире лице вкрилося хмарою смутку, а ясні очі зайшли імлюю тихого болю. Він задивився на заплакану шибу і в задумі гладив рукою довгі сивіючі вуса.

— Так... Бо мій Василько пропав. Найстарший син. Пропав задурнісінько. Задурнісінько! Гей, гей! Що то була за дитина! Що то був за парубок! Хлоп — гей дзвіниця, плечі — як брама. Йно стій та дивися. То був робітник! Чуєте? Робітник! Ми оба п'ять кіп пшениці гаратали через день. Йому сто кіля збіжжя не тре' було завдавати. Він сам: хап за гичку — фук на плечі і язда! Таскав хоч би до самої границі. То була сила. І до всього він був такий: чи в Лузі, чи в Просвіті, чи в кооперативі — всюди він був перший. Та й що з того?.. Дістав два багнети в плечі, а один в лівий бік і пішов спати. Так... Десь тепер минає четвертий рік. В такий о час... Ая, бульби були вже викопані. Зараз тиждень по Покрові, неділя була. Шурівці давали тоді фестин. Шурів — може, ви чули — то кара на цілий повіт. Самі хруні і москвофіли. Так, чоловіченьку добрий... Кажу я до свого Василя: «Не лізь-но ти на той фестин. Нащо тобі біди? Ти знаєш, що шурівці люблять тебе, як сіль в оці, а кольку в боці... » А він: «Що вам, тату? З'їсти — чей мене не з'їдять. Нас іде ціла пачка. Цілий Луг». То було в неділю, а на понеділок ми збиралися до міста. З оклепанцями... Так якось випало... То я ще кажу: «Не бався там довго, бо тре' буде на завтра фіру накладати». — «Ну, ну! Я прийду!» Пішов. Як знаєте: восени пополудню того денька божого якби цілком не було. Посутеніло, смерклося, а тут вже й ніч! Ов! Щось нема мого Василя... Вибила сема, осьма — нема. Овва! Щось мені то не подобалося.

Покликали вечеряти — страва в рот не йде... Так мені якось недобре, такий пуд стиснув коло серця — ойой! Не витримаю. Місця

собі знайти не можу. Але слухаю: співають! А, нарешті! Вибіг я на дорогу, питаю: «Хлопці, а йде там мій Василь?» — «Ні, — кажуть, — з нами його нема. Він, певно, ззаду». Овва! То гірше...

Чекаю далі. Вже і в хаті всі поснули, вже й на селі стихло — нема хлопчиська. Вибила десята — нема! Одинадцята — нема! Північ — нема... Ого! Мусило щось статися. Але все одно. Чекаю... Сів я собі, чуєте, на лаву, отворив вікно і дивлюся на гостинець. Надворі ясно, як удень. Місяць світить, всюди тихо, все позасипляло... Нараз заскавуліла собака. А так якось переразливо, що аж мене зморозило. Протираю я очі, дивлюся: стоїть мій Василь у воротах! Він — таки він. Придивляюся краще: ов, та бо мій Василь щось на ногах не може втриматися. Сперся на частоколи й хитається, наче п'яний... Ба! Глипнув я ще раз — а мійому Василеві ціла сорочка закривавлена... Гі, доленько бідна! Як я то, чуєте, побачив — так відразу й здеревів на лавці. Дух мені заступило, ціле тіло стерпло — ойой! Гину!

Прийшов мій Василь у хату. Став біля порога, оперся до одвірка і тихо стогне... «То ти, Василю?» — «Я, тату... » — «Що ж тобі сталося?» — «Мене, тату, побили... » — «Де?!» — «На фестині... » — «Та хто?» — «Кацапи».

Зірвав я з лавки та й до нього: «Покажи-но, може, тре' по доктора?» А він: «Ні, ні, не треба. То нічого. То не дуже... Не йдіть, тату, нігде. Прошу вас... Будьте коло мене. Не будіть ані мами, ні Ганнуськи, нікого... Я собі ще трошки відпічну, та й підемо накладати фіру. Вже час збиратися їхати... » Якимсь надибав я сірники, засвітив лампу. Глянув я на свого Василя та й но руками сплеснув: а він вам ледво сапає!.. «Ой, сину, — кажу, — поїдеш ти, поїдеш, але під берези. Не будеш ти вже хліба їсти. Довоювався ти, синку!.. За що ж ті лотри так тебе знівечили?» — А він: «То пішло, тату, за політику... Вони вже давно взяли мене на око, вже давно грозили: чекай ти, патріоте, ти ще від нас доробишся, ми тобі покажемо Україну! І показали... Заманили мене за село, в той лісок. Казали — хтось чекає... Я, дурень, повірив. Пішов... їх вискочило з двадцять хлопа. Несподівано. Котрийсь придушив мене гумовою палицею, а потім... »

Взяв я його на руки, як маленьку дитину, та й положив на постелю. А він зляпав мене за рукав і тягне до себе: «Тату! Татуню! Бувайте здорові... Дайте руку, най вас поцілую... Я вже буду

вмирати... » Поцілував мене в руку, хлипнув ще кілька разів та й по всьому...

Поїзд зупинився на стації. У дверях мигнула постать кондуктора. Газда в червонім кожусі стрепенувся, скоренько погасив свого шпорта, а недокурок сховав у кишеню.

— Якби так заздрів, що курю, — зараз би п'ятку здер з чоловіка, — пояснив своєму сусідові.

Батько ясноволосого хлопця мов і не чув, що до нього говориться. Понурився додолу і не відзивався ні словечком.

Газда в червонім кожусі розвів руками:

— Га! Та бо знов не будьте, як мала дитина! Кажу вам: не сушіть собі дурно голови. Гризота не допоможе. Певно, шкода дитини. Я то розумію. Але що ж порадите? А мені, гадаєте, мого не шкода? Гай-гай! Та за ним ціле село ще й досі жалує. Пам'ятаю, як йому на останок заграла оркестра жалобного марша, то так нарід заводив, такий лемент зробився — йой! Все плакало — і мале, і старе! Бо скажім, приміром, щоби то був лайдак, батярина, ну, десь напився, та й 'го в бійці зарізали... Ну, за таким — то нема чого жалувати. Але то ні! То була дитина добра з крові і кості. І згладили його зі світа, лотри печені! За це, що вмів за своїм постояти, що не хотів заволокам потурати. І я вже собі так міркую на мій дурний розум: чи не ліпше, щоби мене старого були десь вдусили замість нього! Та мені вже все одно: чи в землі, чи на землі. Ба! Коли смерть не перебирає. Її не тре' вчити... Його взяла, а мене лишила. Лишила — то лишила. Тре' дальше пхати свою біду. Тре' на хліб робити... Другі діти доростають... Двоє дома, третій в школах... га! То трудно...

Замовк. Зняв баранячу кучму і обтер нею піт з чола. Похитав сивою головою і через хвилю вдивлявся уважно в крейдяне личко ясноволосого божевільного хлопчини. Потім нагнувся до свого мовчазливого сусіда й легко торкнув його в плече.

— Чуєте, чуєте... А мені щось не хочеться вірити, щоби він так чисто... гм! Або я знаю...

Батько ясноволосого хлопця підвів голову. Аж тепер запримітив я його обличчя. Воно ціле було нап'ятоване злиднями та терпінням. Було сіре, землисте, пооране борознами, які, здавалося, видовбав хтось на нім тупим долотом. В глибоко запалих очах притаїлася розпука. На почорнілих, щітко затиснутих устах застиг німий біль.

Газда в червонім кожусі зніжковів. Втопив зір у землю, цокнув язиком і вдарився рукою по коліні.

— Йой, бідося, бідося... Та розкажіть-но, як, що й коли... Все воно, знаєте, легше чоловікові...

Батько ясноволосого хлопця якось криво усміхнувся.

— Га! А що я вам маю розказувати?.. От, вчив'єм сина на ксьондза, а вивчи'єм на вар'ята...

— Цс-с-с... Овва! Овва! То йому змаленька так не було?

— Де там! Та він уже ходив до п'ятої гімназійної. Єгомосцем хотів бути...

— А що ж йому, бідному, так доїхало?

— Пацифікація...

Оба враз зацікавилися. Слова завмерли на устах. В очах заблїмала тривога. А згорблені постаті ще дужче нагнулися додолу...

— Так, так... Мав'єм дитину та й змарнувалася. А знаєте, що ще від маленького можна було по нїм того сподіватися. Як тільки відріс від землі, ніхто ніколи не бачив, щоби він бавився якось, ніхто ніколи не чув, щоби він засміявся або заговорив так, як людська дитина... Завжди сиділо то само десь в куточку і щось думало та й думало. Не було в нього ні сили, ні здоров'я, зато мав велику пам'ять і охоту до науки. Хто на нього подивився — зараз казав: о, той на ґрунт не здалий, вчіть 'го на пана. А наш єгомосьць то вже спокою мені не давали: «Андрею, бійся Бога небесного, дай хлопця до шкіл! Він повинен стати священиком, бо це дуже релігійна дитина». — «Єгомосьцю, — кажу я не раз, — вам то легко казати, але мені тяжко зробити. З чого ж я його в тих школах втримаю? З тих десятих пальців і двох клаптів гниляка?» А він: «Що хочете робіть, самі капарайте, як можете, а хлопця дайте до Львова». З останнього тягнувся. Ми з жінкою ніколи дома хліба не бачили. Все пакували до того Львова. Так через три роки. В четвертій клясі він уже сам на себе старався. Сам був у четвертій, а вчив таких, що ходили до шестої. Так що з того?.. Не вийшла йому та школа на добро... Не раз говорив на вакаціях: «Ой, тату! Ліпше, щоби я був далі корови пас і ціпом махав, як мав того навчитися, що тепер знаю!.. Ой, тату, тату, який той цілий світ лайдацький!.. » Або як не раз мама спиталася раптом: «Ну, Михасю, а чи скоро вже вийдеш на ксьондза?», то він казав: «Мені, мамо, здається, що я скорше вийду на ката. Тепер на світі треба більше катів, ніж попів». І так завжди. Все був якийсь сумний, все йому щось долягало. Але ще, може, було б то якось

перейшло, якби не ота... світ би її не знав... Вона відібрала йому розум. Якоїсь одної ночі займилися панські стирти. Хто підпалив — мара його знає. Дехто казав, що то самі форналі... На другий день приїхали карателі. Хто втік в ліси, того щастя, хто не втік, той... Мене застукали в stodолі. Відразу звалили на тік, заткали рот соломною та й біяками... Надлетів він з поля. Розігнався до них з вилами. Я думав — застрелять, як собаку. А вони ні... Вони побачили добре, що його нема що бити... Взяли та й прив'язали до оборожини, щоби дивився на мою муку. А він того не витримав. Заделікатний був...

На хвилину затих і знов якимось дивно усміхнувся. Притулився до свого безумного сина і мозолистою рукою гладив його ясні буйні кучері. А крива болюча усмішка не зникала з сірого обличчя.

— Гм, ви дивитеся на мене також, гей на пів-вар'ята, що? Чоловіче добрий, або я знаю, що зі мною робиться?.. Може, і я вже розум трачу? Знаєте: хлоп — це дуже тверда штука! То якесь таке створіння, що все витримає. Його і колом не діб'єш!.. Але того, що я витерпів, то таки троха забагато...

А його, знаєте, ще можна було врятувати. Ая. Тільки не було кому. Жінка з того всього розхорувалася та й пішла в землю, а я свої триста біяків також мусив півроку відлежати. А потім вже було запізно... Продав я одну нивку, продав другу, їздив по докторях, розшибався на всі боки — пропало! Шкода гадання... «*Za różno, proszę pana! Trzeba było prendzej, to dało by się jeszcze coś zrobić*»¹.

Що ж, пани ласкаві, кажу, коли я «прендзей» не міг, бо мені м'ясо від костей відпадало... А вони потішили мене тим, що це не є дуже грізний стан, що його не треба нікуди возити, можна тримати дома, бо він нікому не зашкодить. І правду пани казали. Він нікому не зашкодив. Дуже спокійний був вар'ят. Отак, як бачите, сидів нераз цілими тижнями. Бувало — говори до нього, кричи — не чує, не розуміє...

Видите самі: ось я гладжу його по голові, ми балакаєм коло нього, а він ані ворухнеться. Вам, може, здається, що він спить. Ні, він не спить. Йому завжди так... От вар'ят та й годі... Та часом, знаєте, щось його нападає. Не дуже. Так, трошки... Тоді сміється сам до себе та й все одно торочить: «Нема Бога і нема Бога! Аж тепер я знаю, що нема Бога!» Радився я в докторів. Не бійтеся, кажуть, то нічого страшного. То така реакція чи як його там. Він колись був

¹ Запізно, прошу пана. Треба було швидше, то вдалося б ще щось зробити (пол.).

дуже побожний, все думав про Бога, а тепер наступає реакція... Але якось, тамтої неділі, та реакція зробила гоц на шторц. Як по відправі люди виходили з церкви, він став собі коло брами та й почав своє: «Нема Бога, і вже. Аж тепер я знаю, що нема Бога!» Прибіг до мене вїйт, засапаний, задиханий: «Чоловіче, бійся Бога, вези хлопчиська на Кульпарків! То неможлива річ... Він балакає проти Бога!» — «Ой, — кажу, — пане начальнику, де ж я його тепер повезу? Що ж я сам буду робити на світі? Я вже так до нього привик... Нам так обом було добре... Він дурний, я каліка... » — «Не можна! Забирай його зі села, а то я напишу до староства!» Га, як не можна, то не можна. Трудно. Перше, кажу, радили мені везти його до шкіл. Я послухав. Тепер кажуть везти на Кульпарків. Я знов послухаю... Та й так, Михасуню, що?.. Маму закопали в яму, ти їдеш між вар'ятів, я лишуся сам на світі білім...

У тій хвилині з грюкотом відчинилися двері й до купе увійшов кругленький та рум'яний кондуктор з ліхтаркою на грудях.

— Hallo, gdzie ten warjat? Ten wo? Dobra jest, będziemy go wysadzać!..²

Заскреготіли колеса, поїзд зупинився. До вікон стали тиснутися цікаві пасажири, щоб подивитися, як висаджуватимуть вар'ята...

1934

² А де той божевільний? Отой? Добре, будемо його висаджувати!.. (пол.).

Пісня життя

Вони зустрілися яких сорок п'ять миль на південний схід від Форту Черчіля, в ясну полярну північ, що знерухоміла в хрустальному заклятті над канадійською тундрою. В мовчазливій, срібній пустині подобали обоє лещетарі на два парусні човни, що тихо плили по сніжному морі. Обоє були аж сиві від блискучого пилу-інею, що припорошив їхні буйні чуприни, густі брови, юні обличчя, наче різьблені морозними вітрами зі золотистого бронзу, сорокати хустини на шиї, сорочки з тугої вовни, скіряні наплечники і хутрянні рукавиці. Пухкий сніг, мов молочна морська піна курився в слід за лещетами.

Старший з лещетарів, худощавий з виду, що представився своєму товаришеві як Юрій Біленький з Вінніпегу, був менше балакучий, а зате, як і кожний слов'янин, більше схильний до мрій та мелянхолії. Його товариш, нижчий ростом, але кремезніший, звав себе Біллем Куліджом зі Сент Дієго в Каліфорнії й балакав безупинно, не зважаючи на тридцять Фаренгайтів нижче зера. Білі жмути пари клубилися над головою цього хлопця, а краплини поту леденіли кульочками на русявому волоссю та іскрилися в місячному сьайві, як перли.

— Тож ви, товаришу, з форту Черчіля вертаєте домів залізницею?..

— Єс.

— Чудесно! Уявіть собі, що я те саме зроблю!.. Своім робом — з вас, товаришу, несогірший змагун! Біг навпростець Манітоба — Море Гадсена, це не жарти! Це ж буде, якщо я не попутав, 680 миль в простій лінії!.. Інша річ, що я, приміром, шкандибаю оце простісінько з Міннеаполіс.

Канадієць вбив палиці в сніг і зробив великі очі.

— З Міннеаполіс у Мінесота?..

— Еге ж! — потряс русявою чуприною американець. — Уважайте ж: 15-го січня, о 2-ій годині сполудня я витарабанився з Міннеаполіс і оце сьогодні за поміччю всіх земних і небесних сил осіяв під 58-им ступенем північної ширини. Але, по правді, я самий тут ні причому... Це все, товаришу, заслуга моєї Мері! Моєї милої, солодкої, е, гов ту гел! — наймилішої, найсолодшої й найдорожчої Мері!..

— Ага, — пробурмотів канадієць.

Обоє лещетарі виходили тепер нога за ногою на легко склонене узгір'я, якого вершок тонує і фіолетом розпливався в сріблестій імлі. Невідступні сателіти обох хлопців — їхні навдивовижу довгі тіні — безшелесно сунули за ними по сніговій скатерті, що миготіла і мрійливо процвітала мільйоном дрібоньких жемчугів-сніжинок.

— Окей! — блиснув до місяця, мов ріпа білими, зубами русявий американець. — Це, товаришу, прецікава історія з тим всім, і я розкажу вам її, щоби нам не так нудно було пнятися на отсі горбки...

— Єс. Наперед згадаю вам про свого покійного батька. Він, значить, був королем... Королем муштарди, соку з кленового дерева, картопляного крохмалю. Ми тоді жили на Сході. Покійний батенько мав свої контори і дівчатка в Скрентоні, а я витирав кути по різних коледжах і ловив гави у Філядельфії. Весною, тому два роки, як почалися фармерські страйки, як акції Споживчого Картелю стали летіти на лоб, як руни на банки стали буденним явищем, одного гарного дня мій батько опинився голий, як турецький святий. Тоді й він замкнувся в лазничці, відкрутив затичку від газу, а на другий день найшли його, як спав уже сном блаженних. Мені лишив у спадку сердечного прощального листа, що його завжди ношу коло серця. По смерті батенька заопікувався мною, 19-літнім лінтаєм, вуйко Джемс Сміт, єс — той відомий Джемс А. М. Сміт, що викладає фізіологію мякунів та інших стоног на університетах Каліфорнії. Я зараз переселився до Сент Дієго і тутечки цілісінькими днями лазив з циновкою пушкою і ситком по левадах та чагарниках і ловив метеликів і жуків, потрібних вуйкові для научних дослідів. Та шляхотна праця для добра науки незвичайно припала мені до душі, й я, напевно, до самої смерті ловив би метеликів, якби одного соняшного ранку не зловила мене в обійми моя Мері. Це була, товаришу, переломова хвилина в моєму житті, коли раз досвітком, рачкуючи між шуварами за якоюсь особлившою породою слимака, я вперше побачив мою Мері, як купалася в морі. Її золоті коси кучерявив ніжний ранішній легіт, а руки й груди, мов пелюстки рожі, пестили морські баранчики, рожеві від сонця, що ставало на обрії... Признаюсь вам, друже, що тоді я чверть години бовванів над берегом, гей статуя Свободи на Лонг Айленд, і не був у змозі добути зі себе словечка! Я закохався на смерть...

— Велл... Ви, друже, й не в силі уявити собі, скільки правдивого щастя я завдячую цій дівчині! Та ж саме вона перевиховала мене з ледаща, нездари-збирача жуків, на справжнього мужчину! Я ж був до цієї пори юнаком літами, але гугнявим дідусем душею. Я був полуманцем нервами і м'язами, ще змалечку неспосібним до всього, що буйне та радісне... Мері розтовкмачила мені на розум, що я просто ганебно занедбаний в ділянці спортів, тому мушу, поперед усього, навчитися порядно плавати. Гаразд, я став вчитися цієї штуки... Двадцять разів, товаришу, я топився в морі й двадцять разів мене врятували, витрясаючи з мене кожного разу багато солоної водиці. Раз у пристані, як я вчився нурцювати, мало мене не роз'їхав моторовий човен. Рівночасно, кожної середи й п'ятниці вечором, я ходив до Боксерського клубу, де витирали мною всі порохи на рингу і де я брав, як бідний в торбу, від першого-ліпшого роззяви. Перші мої прилюдні змагання закінчилися так, що мій суперник, слонуватий мурин, що важив 170 фунтів, в першій рунді розквасив мені на чисто мазницю, а в другій викинув мене поза шнурки аж на третій ряд публіки. Разом з тим, як кріпшало моє тіло, як твердли м'язи й приростала вага, я перероджувався душею, мужнів і гартувався до життєвих буднів. Я подякував чемно вуйкові за його опіку й цинову пушку, а взявся до путньої праці — став репортером великого щоденника в Льюс Анджелес. 15-го січня вислала мене редакція до Міннеаполіс написати звіт про автомобілевих перегонів на 150 миль. Як ми приїхали з Мері до Міннесоти, показалося, що там ніччю впав собі на 2 метри сніжок і що справа перегонів на 150 миль є більше, як беззглядна. Тоді моя Мері глянула розсіяно на одноповерхові сніжні надми і спитала:

— Білю! Чи ти їздив коли на лещетах?..

— Ні, Мері, — признався я щиро. — Як живу на світі, я не мав їх на ногах.

А Мері на це:

— Знаєш, дарлінг, це було б для тебе знаменитою заправою, й я була би з тебе невимовно горда, якщо б ти заложив раз лещети на ноги й переїхався, приміром, до Туринського озера... Господи!.. З якою тугою я ждала би на твій поворот!

— О, ес, любя! — сказав я сміючись. — Та це буде для мене ще кращою заправою, і ти будеш з мене далеко більше горда, якщо я перетелепаюся на цих дощинках аж до заливу Гадсена. А на мій поворот ждатимеш, звичайно, з тугою два-три місяці довше...

... Дорога дівчина! Я бачив тоді тривожну хмаринку в її ніжних, майже дитячих оченятах... Вона, може, і боялася за мене, ледацюгу! Я ж зараз безжурно розпрощався, поцілував її в уста і побрив сніговими заспами в місто. Тут купив лещети, фунт шоколади й подорожню мапку, а сьогоднішньої місячної ночі опинився разом з вами на отсім горбочку. Оце і все!..

Обоє лещетарі, засапані-задихані, пристанули на вершку білого згір'я. Їх молоді груди аж п'яніли від черствого, мов криця, воздуха, а сивий мороз танув їм на бровах і заливав очі.

— Ви, річ ясна, по всім тім, що почули, назвете мене безглуздом? — спитав за часок ніби знеохоття, але з ноткою задиркуватости у голосі, русявий лещетар.

— Ні, — була коротка відповідь.

Біль Кулідж глянув допитливо у смагляве лице побратима.

— Простіть мені, друже, мою нахабність! Вам, певно, щось невеселе долягає, а я ще дратую вас своєю балаканиною.

— Ні, не те! — худощавий канадієць хмарно і добряче всміхнувся. — Це, бачите, та мертвецька тишина так мене якось... Давить, просто — приголомшує... Чи й ви це відчуваєте?

— О, навпаки! — перебив швидко американець. — І вам я радив би з щирого серця отрястися від всяких могильних примар та післати їх до дідька! Ви, будь ласка, вслухайтесь краще в цю білу тишину, в таємну мову цих зоряних світів, що миготять над нами!.. Тоді відчуєте душею якийсь могутній, радісний гомін — величну мелодію всесвіту, яку співало й співатиме в безупиннім хороводі буття все, що навкруги вас. Ви, слов'яни, маєте такі вражливі душі, як магнетна голка, тому цю Пісню Життя відчуваєте подвійно, але не розумієте її мови. Ви не хочете в ній чути акордів простої й щоденної радості життя, лишень симфонії якоїсь незбагненої кривди, вічного болю та жалю до Бога, до сонця, до всього світу і до самих себе...

Оподалік, яких сто ярдів перед обома хлопцями, торопіла заслухана від віків у тишу Півночі самотна старезна сосна із второщеним верхом. Срібна ожеледь завітчала її згори додолу, наче весняним молочним цвітом. Вряди-годи могутній теплий подув, що йшов уже зі Сходу, шелестів її дрімучим віттям, і тоді дощ діамантів тихо линув на могилу та ледяний хрест, що, як сироти, притулилися до стовбура сосни.

Обоє лещетарі безшелесно, як духи, під'їхали до цієї дивної могили, що в ній спав хтось безіменний під ясними полярними

зорями. З-під снігових валів виглядали обмерзлі колоди та сіре каміння, а перехилений хрест, збитий з двох рубанців, був рясно закосичений ледяними коралями, що повисли додолу, мов чийсь невиплакані сльози.

Хлопці мовчки поздіймали лещети та позастромлювали їх коло білої могили. Поскидали в сніг скіряні наплечники, простуючи з полегшою згорблені задеревілі спini. Юрко добув гаманець з «Вірджинією» й почав набивати люльку, а Біль Кулідж нишпорив по своїм клунку, вибренькуючи порожніми бляшанками з консерв.

Крижана пустиня мовчала, як заклята країна з дитячої казки, повної чарів і мрій. Але східний подув все дужче і дужче шарудів сосновими вітками. Непомітно меркли зорі, й насуплені клубовища хмар гуртувалися від моря.

— Ви по народності будете, мабуть, москаль? — спитав Біль Кулідж канадійця.

— Ні, українець, — відповів тамтой, пикаючи люльку.

— Умгу! — Біль Кулідж мав повний рот шоколяди. — Умгу! Єс, я багато чував про вас, українців!.. Моя Мері теж. Ми обоє їздили торік на виставу «Століття Поступу» в Шікаго. Кажу вам — там було справжнє згонисько всіх націй, рас і мішанців!.. Між ріжними дивоглядами ми завважили і ваших екзотичних земляків. Були повбирані в широчезні шаровари, співали несогірше, а їхні танки та воєнні «тріки» були оригінальніші, як кольорових джентльменів з Огнистої Землі! В однім павільйоні ми цілих двадцять мінут приглядалися різьбам вашого славного скульптора... простіть, що я не потраплю вимовити його прізвища, хоч би ви втяли мені пів язика!..

— Це дивне...

— Що саме?... — видивився Біль Кулідж.

— Це, що вчуєте тепер від мене!.. — Юрко сидів з люлькою в зубах на обсніженій колоді, спер на чиколитки бороду і в задумі ловив зором рої хмаринок, що суятились коло блідого місяця.

— Так, друже... Ваша пригода, про яку я чув перед хвилиною, може тільки дивна... Моя ж пригода — дивовижна!.. Знайте, що три роки тому назад я ще не був українцем. До 21-го року життя я вважав би був себе чим схочете — англійцем, шкотом, айришом, ба навіть жидом — лише не українцем. Я вродився в Канаді, точніше — в Торонто. Мій батько не мав часу освідомляти мене національно, бо місяць наперед, заки я появився на світ, він простягся на асфальті з

перестріленим виском і червоною плахтою в руці під час робітничої маніфестації у Вінніпегу. А матір — день і ніч, побиваючись за тим, щоби прокормити й вивести в люди мене та меншу сестру, скоротала свої літа у фабричних сопухах і не мала навіть вільної хвилини навчити мене рідної молитви. Аж на смертній постелі, коли востаннє цілувала мене в чоло похолоднілими устами, сказала:

— Джордж, ти не тутешній... Твоя батьківщина, твій нарід, могили твоїх дідів, ген за синім Океаном. Ти, синку, українець... Пам'ятай про це.

... По похороні матері я розглянувся по Вінніпегу та околиці й переконався зі здивуванням, що тут справді живе чимало білоскірих емігрантів, які звать себе українцями... Мають свої фарми, святині й читальняні доми, де сходяться на мітинги сваритися.

Я щораз то частіше побував між цими людьми і з гіркими мозолями навчився рідної мови. Як я вже вмів сьак-так розчовпати друковане письмо, мені дали прочитати «Історію України», товсту книгу, що над нею треба було пріти півроку. При перших її розділах я цупко затискав зуби, щоби не клясти й не заснути, а при останніх — я кусав собі губи до крові, аби не розтрубітися від глухого болю, що давив гортанку.

Я почувся неждано сином власного народу й полюбив цей нарід усіма фібрами молодечої душі. Тоді мені стало ясно, чому мій батько-українець зросив своєю кров'ю заболочений асфальт у Вінніпегу, чому чахотка передчасно добила матір, чому тисячі моїх «екзотичних земляків» покидають урожайні, прабатьківські лани десь на Сході Європи й товчуться за прожитком по всіх-усюдах, корчують непроходимі пущі, смажаться в штольнях, надівають широчезні шаровари й роблять зі себе комедіантів, щоби розбавити надутих «єнкі», яким тріщать кишені від доларів. Тоді також я постановив собі твердо, що ціллю мого життя буде освідомлювати цих братів-скитальців, що у вічних турботах за насущним хлібом і працею забувають іноді, якого вони роду.

Я студіював право і тепер працюю по адвокатських бюрох, але тільки літом... Зимою, як призбираю пару грейцарів, купую оцей повнісінький наплечник українських книжечок та журналів, а як примастить перший сніг — закладаю лещети і гайда в дорогу!..

Всюди — в найбільше глухих, Богом і людьми забутих закутинах Канади — скрізь порозкидувані оселі українських емігрантів. Вони живуть сьогодні в чорних злиднях, нераз — просто

недостає їм ложки страви, тому на книжку чи газету вони не в силі спромогтися. Та вони з радісним і щирим серцем вітають кожного, хто дарує їм бодай шматочок рідного друкованого письма, що пригадує їм незабутні рідні сторони. Я обдаровую їх щедро цими «скарбами», тому мене вже знають й зустрічають, як гостя в Манітобі, в Саскочевані, коло Монріюлю, над рікою св. Лаврентія і над Оленячим озером... В безконечно довгі зимові ночі, коли зорі так мертво блимають на небі, коли сніжна хуртовина ломить верховіття столітніх ялиць, коли вовче скигління знімається до зір, як вічна скарга, — крізь малесенькі віконця самотньої ферми з тугою виглядають чорняві дитячі голівки й палкі оченята, чи не чалапає лещетами цей «пан», що привозить такі чарівні казочки про рідний край за синім морем. Інколи, як заметіль задме усі шляхи, я залишаюся на пару днів у такій відлюдній фермі, вчу неграмотних, читаю вечором на голос ту грубезну «Історію України», а дітям з чорнявими голівками розказую про народніх героїв... що їх прізвища, ви, дорогий друже, теж не потрапили б вимовити... Отак я вже блукаю другу зиму по цілісінській Канаді... Чи це не є справжнє безглуздя?..

Юрко розсміявся й постукав люлькою до коліна, витрясаючи з неї порох. Сивий дим «Вірджінія» снувався мережками над його чолом...

Біль Кулідж тріснув до каменя коробкою зі сушеного м'яса і розвів свої широкі рамена. Його хлоп'яче лице було схвильоване. Він приступив до Юрка й простягнув до нього руку.

— Єс. Я ще раз прошу вас вибачити мені мою нахабність!.. Мені дуже соромно... Тепер я шаную вас і ваш нарід, і збокую на квасне яблуко кожного, хто спробує кепкувати з ваших земляків та не потрапить вимовити прізвища ваших славних людей! Простіть мені, любий друже!..

З-поза насуплених клубів хмар викотилась поблідла місячна покришка, щоби ще подивитися, як коло білої могили з ледяним хрестом стискали собі дружньо долоні два стрункі хлопці зі золотистими обличчями, наче різьбленими з бронзу...

Сивезні тумани, похнюпившись, сунули чередою від крижаного Океану. Рожевів Схід — і гасли останні зорі.

Ставав ранок.

За п'ятку

I.

Ця п'ятка вже два роки з чубком належалась крамареві Петрові, тільки в тім цілий клопіт, що кривий Марко ані раз не хотів її віддати. По правді, то з кривого Марка легше можна було стягнути шкіру, як п'ять золотих... Це був нумер, якого зі свічкою пошукай, скупий та лакомий на грейцар гірше жида, а за дурну шістку, здавалося, рідну маму зарізавав би.

Перед війною цей Марко, кажуть люди, трохи господарив, але потім стрілило йому щось до голови, взяв та й попродав поле, худобу і статок, а сам пустився на зарібки. Зразу, як ще мав силу, то лупав камінь на стоси, тащив баньками молоко до Львова і крав по селі кури... Потім захорів на тифус. Два місяці конав собі поволеньки в своїй хатині і за цілий цей час навіть до нього не заглянула собака. Два місяці мучився кривий Марко на своїм гнилім берлозі; він лизав студені мокрі стіни, йойкав, зойкав та молив-благав цілий світ за ложку води, за одну-однісеньку ложечку водиці... Але ніхто йому її не подав. Аж як хлоп чисто задубів і посинів, гей базник, тоді прийшли до нього ті, що «абрехтували» на другий світ... Вони окутали Марка чорними веретами, мов колоду, кинули на ноші від гною і поволікли до трупарні. Думали, що раб божий фертік... Та нашому Маркові це, мабуть, не дуже було до вподоби, бо він у саму північ покинув трупарню і приліз рачки з кладовища назад додому. Потім люди говорили, що Маркові тому так тяжко було сконати, бо лишив під постелею цілу скриньку польських марок і не хотів їх, сердешних, осиротити...

Будь-що-будь, але хлопові вже було три чверти до смерти, а він вилизався. Ну, та сила і здоровля пропали від цієї пори, як батогом тріснув. Не дивниця, бо й старість вже сиділа на згорбленій Марковій спині.

Лупати каміння і красти курей кривий Марко вже не мусів. Міг собі тепер жити, як пан, і на бороду плювати, бо сяка-така зашпарована копійчина завжди колотилась коло нього. Крім того Маркові десь на війні замість голови вкрутило трохи праву ногу, і тепер він фасував інвалідську ренту.

Але кривий Марко дуже любив гроші; любив їх більш ближнього свого і більше себе самого. Тому носив жидам воду,

лупив коти, пси і коні, вставляв шиби, копав гроби, чистив підсвинки, латав ходаки, стругав віники, ну, а як часом прийшла «криза», тоді силяв собі дві торбині на плечі, а дві на груди, брав костур і вйо на жеври! Людина, як бачимо, була всестороння і до всякої праці охоча. Щоб тільки гроші! Щоб тільки гроші! А тих грошей, як скрізь говорили, була вже копиця чималенька. Одні казали, що вони закопані в хаті під порогом, другі, що в городі, треті знов, що в лісі... Але якби так хто чужий подивився перший раз на кривого Марка, то напевно не подумав би, що перед ним стоїть мільонер: бо й фігуронька це була, як із шибениці відірвана! Почорнілий, худий та нужденний, якби сім літ хліба не бачив, сама скіра, кости і трохи злости! А «гардероба» — також пожалься, Боже. Латка на латці, з нагавиців тільки клапті, «фрак», як решето, на одній нозі пів чобота, на другій пів черевика, капелюх без дна, а сорочка... а, лихо його знає, чи він мав коли сорочку... Ну, та — не пхай носа до чужого проса... В нас тепер, славити Бога, демократія, і кожному вільно ходити в таких штанах, в яких хто хоче. Вольному воля! Чи ти, громадянине, повісишся на льнянім мотузку, чи на коніпнім, чи по-панськи, на шлійках, то за це тобі ніхто й пів словечка не скаже. Ти — людина свободна! Так само і наш Марко. Міг собі тримати скарби в хаті під порогом, міг світити між людьми грішним тілом і міг жити до самої смерти. Та ба! Коли та гемонська п'ятка стала поперек!

А вперся, кажу вам, як то створіння, що в неділю оре. Не віддам і не віддам! Що з мене возьмете?.. Ту во торбу? Приходили крамар зі справником і справник з крамарем, просили і грозили: віддай, чоловіче, по-доброму... Та ж ти винен. На дурну п'ятку ще тебе стати. Кому, нарешті, до бісової неньки, ті доляри під порогом тримаєш?!

Ага! Говори до гори... Не допомгло. Ще й до бійки поривався. Ще й справникові на гонор виїхав, а крамареві маму нарушив.

Але крамар Петро свого не подарував. Справник Павло також. А ти, скупендряго! Не досить, що винен, то ще пащекувати будеш! Ми тобі покажемо, куди стежка в горох. Запізвали Марка до суду. Прийшов Маркові ферлядунок. Оперезався наш Марко шнурком, взяв торбу і костур та й пошкандибав до права. День був осінний, слотливий, дощик накрапав дрібненький, а болотонько було по самі вуха. Заки кривий Марко видрапався з села на гостинець, то вже ледви сапав і сухої ниточки не мав на собі. Коло білого хреста

здогонили його возом крамар Петро зі справником Павлом. Бачать наші кооператори, що чоловік старий та й ще каліка, а тут під ногами чиста розкаль, — кажуть Маркові:

— Чіпайся там де, ззаду.

Кривий Марко зразу забурчав щось сердите, здається, побажав Петрові й Павлові, щоби вони їздили на колінах до Милятина на відпуст, але потім поміркував, що тут нема «шпасу», вчепився розвори, виліз на фіру, обернувся до своїх ворогів задом та й почав вигортати палицею болото з подертих сап'янців. Від того болота і від того вигортання стала Марка на возі збирати велика лють. Та як?! Чи він кого підпалив, чи зарізав, що тепер мусить по судах волочитися?.. Через ту прокляту п'ятку така напасть?!.. Та ж він її віддав, щоб з тої розвори не рушився, що віддав, по-друге, він ніколи в кооперативі нічого не боргував, а по-третє, хоч би боргував, то не заплатить, бо не має звідки! І що ці два шахраї від нього хочуть!?

Так воркотів Марко на возі аж до самого міста. Крамар Петро і справник Павло слухали його спокійно, як годиться розсудливим газдам, ще й закурити йому дали. Біля церкви зісадили його легко з воза, бо Марко вступив ще під браму помолитися за душеньки померші. Тутечки заробив він дрібними десять грошів, купив собі посолений рогаль, стеревив його і щойно тоді поштигулькав до світлого суду. На розправу.

II.

Присунув Марко на салю, стягнув у порозі свій капелюшок, скулився в три погібелі і давай чесати «Отче наш».

Тут його пан возьний хап за обшивку!

— Ша, діду, дзюб на колодку! Ще тебе тут не було. Геравс звідти!

Кривий Марко аж зрадив.

— О, як геравс, то геравс. Я й овшім.

Скоренько зарядив «безголовіє», і бувайте здорові... Та тут надійшли крамар Петро зі справником Павлом:

— Пане Яскулка! Тримайте його. Він обвинувачений. Він тепер має розправу. Марку! Марку, зачекайте-но! Де ж вас понесло?..

Ледви-не-ледви здогонили Марка та привели назад до салі. Постановили його перед високим столом, а на столі дві свічки, залізний хрестик і каламар, гей масничка, а за столом пан сендзя в

чорній реверенді з лискучими окулярами на горбатім носі. Га! Святий Марку, помагай! Що буде — то буде!.. Світлий суд почав судити.

— Як ти називаєшся, Гнате-соловію? (Пан сендзя вже мав таку помівку).

Наш Марцуньо ані пари з рота. Хавку розняв, як царські врата, вишкірив миленько два порохняві зуби і невинно, щиро, по-баранячому задивився на горбатий ніс та лискучі окуляри.

— Чи він глухий, чи йому п'ятої клепки хибує? — запитав суддя крамаря Петра.

— Де там, прошу пана судді, в нього всі клепки в порядку. А що до слуху, то так, як жид. Скажи йому — «дай» або «заплати», то він турок, а скажи — «на», то на милю почує.

— А, то він такий шпекулянт! Ей ти, Гнате-соловію, ти знаєш, що в нас за це можна зафасувати три доби?! Не грай мені тут вар'ята, а зараз признавайся: винен ти вашій кооперативі п'ять золотих чи не винен?

Маркові відразу повернуло мову. Він жалісно завернув очі на стелю, скривився, як би мав тестамент робити, простягнув довгі худі руки, гей на відпусті під церквою, та й став заводити:

— Не винен, прошу ясної ласки найяснішого суду, ані грошика, ані шусточки не винен! Під сумлінням кажу, як перед татуньцьом рідненьким сповідаюся, ані шусточки! Я віддав все до чиста, я... я каліка нещасний... три дні скірки хліба не бачив... як яка душенька милосердна...

— Тихо, Гнате-соловію, не молися переді мною, як перед фігурою, і не бреш, бо за це в нас можна зафасувати чотирнацять діб! Тут є свідки, тут є записано чорне на білім, що того і того дня ти зборгував стільки, а стільки і до нині не заплатив. Так. Прошу мені подати ті папери...

Крамар Петро розложив на столі книгу довжників.

— Ось тут, прошу пана судді, в тій позиції стоїть, як бик: винен — п'ять золотих. І то вже другий рік, славити Бога. Нам не йде про ту п'ятку, ми могли б йому її подарувати, якби ми знали, що це людина незасібна... Ну, діти його присіли, в хаті нужда, немає звідки взяти — га, то трудно! Але він гроші має, тільки трясеться над ними, як жид над пархами. Тисне їх, і тисне...

— Ну, ну, най собі тисне, але ми й його притиснемо. Отже як, Гнате-соловію? Заплатиш зараз ту п'яточку чи хочеш її красенько відсидіти?

Кривий Марко ні сіло ні впало почав з другої бочки.

— Йой, доленько сороката! Я вже знаю... я вже собі пригадую... Так, так... Я завинив... завинив... Але прошу ласки пана сендзього, то не була ціла п'ятка! Під сумлінням кажу, як перед татуньцом рідненьким сповідаюся, як на Страшнім суді перед личеньком Божим говорю, що то не була ціла п'ятка!.. То було п'ядесять грошів! Пам'ятаю, як нині, що я тоді взяв: за п'ять грошів диньок, во такого насіннячка з гарбуза, ая, за двацять грошів підкови і за двацять п'ять грошів півхліба. А більше — ані шусточки...

— Добре, Гнате-соловію. За п'ять грошів диньок, за двацять підкови і двацять п'ять півхліба. То ми маємо записано. Ну, а решта що? З неба впала?

— Не знаю, татунцю солоденький, хрест святий на мене грішного, не знаю... Може, вони дописали...

Крамар Петро аж руки заломав.

— Сусідо, ви чуєте біду? Чи не нападуть на гладкій дорозі? А щоб ти так ногами писав, горшкодраю якийсь! Хто би там на твої гроші лакомився. І скажіть, Павле, що з ним робити?..

Справник Павло був газда небалакучий. Мимоходом кажучи, його називали навіть «без'язикий».

— Та то... ги... якби то... умм... най вже та п'ятка той... Що йому той?.. Він не має той... . най буде той...

— Не той, не той, — перебив Петро. — Він має той, не бійтеся! Він має більше грошей, як ваш цілий маєток варта разом з вами.

— Умм!.. Або то той... То тільки люди так той... Я кажу той...

Суддя стукнув олівцем до стола.

— Ей, газди, ви так розбалакались, як на хрестинах. Може, вам ще миску пирогів подати? Треба щось з тою п'яткою зробити!

Справник Павло виступив наперед.

— Та то... умм... якби то... прошу пана судді, най вже буде той... Най він присягне... Як він не той, то най та п'ятка той...

— А присягну, щоби-сь знав! Сто разів присягну! — підскочив кривий Марко.

— О, не так скоро, Гнате-соловію. Я знаю, що ти присягнеш, в тебе то фук! Але то ще питання, чи ми тобі на це позволимо!

Крамар Петро махнув рукою.

— Прошу пана судді, прошу йому дозволити. Най присягає. Хап мара! Ми хочемо переконатися, чи то чоловік, чи не чоловік... Я ж кажу: в мене вдома не перевалюється, в мене біда, аж пищить, але

як він тут присягне, що не зборгував на цілу п'ятку, то я зобов'язуюся перед судом заплатити ту квоту з власної кишені. А навіть судові кошти! Най присягає.

— Ну, як собі цього бажаєте, то добре. Ану, Гнате-соловію! Ходи-но сюда.

... І кривий Марко присягнув. Зложив два пальці докупи, підніс їх догори і присягнув перед залізним хрестиком та двома свічками, що не завинив цілої п'ятки, тільки п'ядесять. П'ять грошів за дині, двацять за підкови і двацять п'ять грошів за півхліба. Більше ані шусточки!..

Як вже Марко кінчив присягати, то крамар Петро відступився трохи набік; можливо, він міркував, що в тій хвилині відлупиться від стелі кусень муру і розторощить Маркові голову за ложну присягу. Але ніщо подібного не сталося, тому крамар Петро приступив назад до стола і сказав:

— Ну, Марку, тепер я знаю, що ви не є чоловік.

Кривий Марко глипнув на Петра, гей кат на душу, потім перехрестився побожно три рази, поцілував залізний хрестик, ще й пана сендзього хотів цмокнути в руку, але якось не потрапив і задурнісінько туцнувся бородою до стола. Потім скинув з кривої ноги півчобота, добув з нього одну онучку, потім другу, потім третю, а потім малий платочок, з якого витряс п'ядесять грошів. Подивився на них сумно раз і другий та й поклав їх на стіл, буркнувши:

— Більше не дам — хоч би-сьте мене зарізали!

З розправи помашерував наш Марко просто під церкву. Там посидів ще до полудня, заробив на новий посолений «ронгаль» і гайда до дому.

Тим часом наші кооператори вступили ще трохи на торговицю, роздивилися між свині, худобу і люди, а потім заїхали до Союзу, заплатили за старий товар, а взяли на кредит нового та й собі потягнули до села.

III.

Зараз за рогачкою здогонили вони кривого Марка. Він стояв коло кільометра, підпершись костуром, видимо — ждав на них.

Справник Павло зупинив коні.

— Як той, то чіпайся там де той... Тільки не сідай на той, бо там є той...

Марко люто блиснув очима.

— Не поїду!

— Ні, то ні! Ніхто дуже не просить, — сказав крамар Петро.

— А видиш! А видиш! І присягнув-ім, а шляк мене не трафив! — закричав нараз Марко і луснув палицею до полудрабка.

— То ще тебе трафить, — спокійно відповів Петро.

— О, ти того не дочекаєш! Ти перший здохнеш, лотре, шахраю, видродушнику!

— Як прийде час — то й здохну.

— Ні! Ти здохнеш без часу!

— Дурний чоловіче, на то час мусить бути. Тільки й є на світі справедливости.

— Так, так, той... — покивав головою справник Павло і махнув батою.

— Ану, вйо, сивенькі!..

Але кривий Марко не відступав від воза. Він ще як слід не висварився.

— Я казав, що я вас вирихтую, драби собачі! А видиш!.. Тепер ти мене хухни!.. Я зборгував, з'їв і випив, а ти мусиш платити!

— Хрестися, чоловіче, та й лізь в болото! І якої ти смоли присилився до мене? Та виграв термін — то тішся, гуляй, підскакуй, а не зачіпай людей по дорозі, бо поки я добрий — то добрий, але потім можу тебе хмальнути дечим поза вуха, і нащо тобі того?.. Вйо, Павле, поганяйте!

Вже на дворі сутеніло, як наш Марко добився до села. Він перемок до нитки, продрог, обталапався і ледви ноги волік за собою. Але клясти не переставав через цілу дорогу. Лють розпирала йому груди, і він цілий аж кипів від неї. Як переходив біля кооперативного будинку, то таки не втерпів. Став на середині гостинця і знов розкричався на голос:

— А лупії, а шахраї, а цигани, кольки би вас сперли! То то во має бути кооператива? То ви так бідному народові помагаєте, лотри печені? То самі крадете, гей ворони, а невинних людей по судах волочите? За що? Що ви на мені побачили? Ту жебрацьку торбу чи ті потерті нагавиці? Очі б вам повилазили! Ви мене хотіли судом настрашити? Го, го, не на дурного натрафили! Я присягнув, і ще десять разів присягну, а тої п'ятки не віддам! Я не боюся ні судів, ні криміналів, ні нікого. Я маю всіх вас знаєте де?..

І кривий Марко хотів показати, де саме він всіх має. Та в тій хвилині трапилось таке, чого ніхто не міг і сподіватися. Бо кількадесят кроків від кооперативи, звідтам, де гостинець прикро скручує гейта з гори, зі шумом і лоскотом в дикім розгоні надлетіла пара сполошених коней з порожним, порозриваним возом. Летіла просто на кривого Марка.

Люди, що бачили на власні очі цю подію, розповідали, що кривий Марко, хоч був калікою, то все-таки мав ще час рятуватися. Він міг скочити в котру-небудь фосу або прямо відступитися два-три кроки набік. Одначе він цього не зробив. В першій секунді, як тільки завважив нещастя, він наче скаменів серед дороги. В другій, здавалося, мимоволі поступив крок вперед, а в третій лиш якось безнадійно махнув рукою... В четвертій вже його не стало. Наїжений, залізом кований дишель зі страшною силою свиснув його межі очі і, мов стебло, жбурнув до землі. Колеса та кінські копита тільки доправили йому...

На вулиці зчинився крик і метушня, позбігалися люди. Застали Марка ще трохи теплого. Почали його терти та відливати водою — але надурно. Застиг в руках. Два парубки взяли небіжчика на ноші і понесли до самотної Маркової хатини.

Народ стояв мовчазливим колесом біля кровавої калюжі і тихо гомонів.

— Слушайте, а чиї то коні були?

— Та кажуть, лантвітові...

— Ая. То, чуєте, лантвітів наймит з гнойом їхав, ая. Аж ту, знаєте, коло старої черешні наднесло зі Львова ту... ту чортопхайку, той антобус, чи як го там. Як, чуєте, та хоробиско зафуркотіла, як засмерділо бензиною — а лантвітові коні то чисті вар'яти! Як зірвуть з місця, межа — не межа, горбок — не горбок, корч — не корч, поперки, поперки, гній погубили, наймита скинули в рів, а самі вйо до села...

— ... А ще сказав: най тут здохну на дорозі, а п'ятки не віддам!

— Га! В таку годину, відай, собі вимовив...

— Така його смерть мала бути, та й годі!..

Грачі

Це було перед самими фєрїями. Вчитися тоді — ніхто не вчився, бо ноти вже були пописані, а це, хто має «гримнути», а хто «перелїзти», рїшалося заздалегїдь, і жадні людські зусилля не могли тепер цього змінити. І хоч до закїнчення року було пару днів, а наука вїдбувалася нормально, то вся наша братїя з провїнції їздила до «буди» не з ученицького обов'язку, але от щоби трохи провїтритися. Рано-вранці «чоловік» замість всяких «шпаргалів» пакував до торби купелеві штанці, м'яч та спорий кусень насушного і з тим їхав до Львова. Тутечки в першу чергу мусїв вїдвідати шкільні мури, розпитати що й як, хто при матурї дуже «пече», хто й з чого «загнувся», кого пустили, а хто «зарїзався на чисто». Вїдтак цілою купою йшли ми оглядати «їсторичні пам'ятки» по Львові: фотоси по всїх кїнематографах, театральні афїші, вистави зї солодощами, будки з часописами, всї львівські парки та інші закамарки. Через полудне — соняшні купелї на «Лїсїй горї», потїм марш до Винник, на став, звїдтам знов на «Кайзервальд», де копали м'яч до самого смерку. На вулицях вже блимали газовї лямпи, як ми, обсмаленї, мов цигани, запарошенї та голоднї волїклися на Головний Двїрець. Тутечки ждав на нас, попахкуючи сивою парою, довгий, наче ковбасниця, вечїрний поїзд. В цїм поїзді мали ми «свїй» окремий шкільний вагон, зараз другий за льокомотивою.

Цього вечора, в якому сталася та пригода, що про неї оце розкажу, сидїли в нашїм вагонї рїдкї гостї: грачі на «лялечку». Було їх трьох. Всї три дужї, широкоплечї, одїті в скїрянї куртки. На головах мали зеленї капелюхи зї щїтинкою з дика, причепленою ззаду до стяжки. Один з них все носився з жїночою парасолькою, другий з текою на акти, а третий з фотографїчним апаратом. Цї три джентльмени були собї брати, і тому грачі з їнших поїздїв кликали їх «Родиною». Проводив цілою трїйкою наймолодшїй братчик, якого всї прозирали «Паяцом». Була це майже дитина. Мїг мати найбільше вїсімнадцять лїт. Лице мав рум'яне, очї синї, як небо, уста повнї та рожевї, мов у дївчини, волосся чорне, кучеряве. Нїхто б і не сподївався, що тому малому хлопчинї проколоти когось ножем, то так, як горїшок розкусити. Це був видридушник, якого зї свїчкою пошукати. Лагїдне дитяче личко, привїтнїсть, гладкий дотеп та чудова поведїнка з людьми служили лиш на те, щоби лекше замилити

комусь очі. «Родина» рідко заглядала до нашого вагону. Тут вона не мала чого шукати... Цього пам'ятного вечора любі братчики зайшли, мабуть, до нас трохи відпочити по денних трудах. Всі прибули в дуже гарному настрою. Навіть дещо «під газом»... Певно, мали щасливий день. Паяц посадив біля себе кількох влізливих штубачків у «мацєюфках» і показував їм дещо зі свого штудерного ремесла. Він добув три карти: дві були чисті, а на одній намальована чорна фігурка. Це якраз була «лялечка». Паяц застромив ці карти поміж пальці, показав, де кожную тримає, а потім так штучно порозкладав їх навиворіт по лавці, що ніяк не можна було вгадати, котра це саме «лялечка».

На третім чи четвертім перестанку за Львовом увійшов до нашого вагону новий гість. Якийсь підстаркуватий бойко. В гребінній сорочці, попущеній зверху по штанах, в сердачині, на ногах постолі, в руках гудзувата палка і малий клуночок. Він зняв солом'яного бриля, почухав кострубату голову та став розглядатися по вагоні.

Паяц стрепенувся. Очі в нього засвітилися, мов у гончої собаки, що звітрила дичину.

— А, дай нам Боже, вуйку!.. Що скажете?

Бойко показав білі, як ріпа, здорові зуби.

— Гі-гі!.. Та не знаю, ци то тутки, ци не тутки...

— Тутки, тутки.

— ... Бо то, чуєте, хтівім-си був трошка покурити, а той кондухтир кає: йдіть, кає, до іншої кляси, бо та, кає, для «непальонцих»... То не знаю, ци-м добре трафив?..

— В сам раз, в сам раз! Сідайте, будь ласка, осьде на лавочці і куріть на здоровля.

— Красно панови дзінькую...

Бойко обережно сів на краю лавки, встромив палку та клунок поміж коліна, з одної кишені добув люльку, з другої цибушок, а з-за пазухи платочок з махоркою. Паяц моргнув на своїх братчиків: вони, нібито отягаючись, поставали і обернулися до вікна. Сам послинив добре пальці і взявся за свої карти.

— Ану люди, хто грає, той щастя має! Американська трамбулянка для Гриця, Іванка. Ось так: раз і два! Лялечка виграє, а біла програє! За лялечку я плачу, за дві білі не трачу. За п'ять — десять, за десять — двацять, за доляр — два! Раз, і більше не мішаю. Ну, хто завважав?..

Паяц з-під лоба зиркнув на бойка... Та цей зразу не звертав найменшої уваги ні на «лялечку», ні на балаканину Паяца. Задивився у відчинене вікно, крізь яке повівав свіжий вітрець, і любенько пикав собі люльку. Паяц наново помішав карти і почав тої самої. Молов язиком, як навіжений. Чіпав на купу слова польські, московські і чорт знає які, а все те якось виходило йому до складу і прикладу. Нараз закашлявся. Оба братчики, мов на команду, обернулися до нього. Середуший, рябий та віспуватий, надув долішню губу та глумливо всміхнувся.

— Пане, сховайтеся з тією штукаю! Таж то стара, як світ. Я вже здалека бачу цю вашу лялечку!..

І, ніби знехотя, тицьнув парасолькою крайну карту... Вгадав! Ця якраз була «лялечка».

— Е, це неважне. Покладіть гроші, а тоді вгадуйте!

Рябопикий джентльмен бундючно добув калитку і жбурнув Паяцові золотого. Та цей отряс його з колін на долівку.

— Пане! За золотого я не граю. За золотого купіть собі сірої масти на живіт. П'ятка на верх, ось що!

Рябопикий поклав п'ять золотих і обернув карту. Ясно, що й цим разом він мусів потрапити на «лялечку». Паяц трохи скривився, але не сказав ні словечка. Добув з кишені п'ятку і заплатив середушому братові.

Наш бойко, що вже пару хвиль з цікавістю приглядався цій комедії, аж ахнув з превеликого дива.

— Ади, ади!.. Файна якась забавка!..

Найстарший брат в «Родині» з широким шрамом на чолі та з течкою на акти під пахвою байдуже махнув рукою.

— Так... Це не є жадна штука, усе ясне, як шварц... Може ви, газдо, поставите раз на «лялечку?»

Бойко подрапався за вухом.

— А!.. Де мені, старому, вже до того...

— Пробуйте! Хто грає, той щастє має! — приспівував Паяц.

— Та коли, чуєте, я й пінязів при собі не маю.

— Ох!.. Нема гіршої нендзи, як хтось не має пінендзи... Та всьо-равно. Пробуйте без грошей...

— Як каєте?..

— Так, як чуєте: вгадайте, котра з цих карт лялечка, то заплачу вам п'ять золотих.

— Ніби задурно?

— Задурно.

— Е, чуєте, то знов вам буде кривда...

Рябопикий сіпнув старого за рукав:

— Тихо, ша! Не жалуйте такого. Най платить!

Бойко, трохи закрадаючись, простягнув мозолисту руку.

— Та воно, як той кае, нема що дуже гадати... Здається та во, середуша?..

І справді! Середуша карта це була «лялечка». Паяц мовчки добув другу п'ятку і встромив старому в жменю. Цей пообертав її в пальцях на всі боки і недовіжливо глипнув на Паяца.

— Ей, а може, то яка напасть, га?.. Краще буде, як я вам ті пінязи віддам назад.

— Що це ви, газдо, з бика впали? — здивувався найстарший брат в «Родині». — Сховайте гроші до кишені, і фертік! Або стривайте, я вам щось скажу... Як маєте ще свою п'ятку, то поставте разом десять золотих!.. Даю вам слово чести, що виграєте двацять!

— Ба!.. Ци я знаю...

Та спокуса була завелика. Старий ще вагався, непохочував, але в його душі вже таїлося бажання виграти!..

— То, каєте, за дуляр — заплатите два?..

— Так! За п'ять — десять, за десять — двацять, за доляр — два!

— Ба!..

Старий поміркував, поміркував, потім роззувся з одного личака, добув з нього вовняну онучку, з онучки білу шматину, а зі шматини — жмут зелених папірців... Грачам заіскрилися очі. Тепер всі три чигали над старим, гей кати над грішною душею. Рябопикий прихалцем накрив долонею крайню карту і шепнув старому.

— Газдо! Ставте на цю, що я тримаю! Це лялечка!..

Бойко тремтячою рукою положив доляра і обернув карту.

Була чиста, білесенька... Програв. Паяц миленько всміхнувся й загорнув гроші до кишені. Старий лише по полах вдарився.

— На маєш!.. О то-сте мене нарадили!.. Пішов дуляр, як у дим...

А Паяц вже наново розкладав карти та співав свою «американську трамбулянку». В тім одна карта випала йому з рук, і він схилився, щоб її підняти. В цьому ж менті рябопикий зручно вхопив з його колін другу карту і показав старому: це була «лялечка»... Рябопикий взяв її в зуби, легко загнув один кінчик і знов поклав на своє місце. Бойко зрозумів у мить, куди стежка в горох. Не

розбираючи довго, поставив цілих п'ять долярів на назначену карту. Обернув... і глухо зойкнув. Карта зі загнутим кінчиком була чиста. П'ять долярів йно хвостом мелькнуло...

Старий мов не той став. Як ужалений, зірвався з лавки та схопився руками за голову.

— Йой, Боженьку!.. Люди добрі!.. Ба що ж я роблю?.. Та то не мої гроші... Пане, паночку ласкавий!.. Віддайте той раз, віддайте!..

Та його вже ніхто й не слухав. Ціла «Родина» пантрувала тепер саме, як би то хитро і мудро зв'язати з вагону. Найстаріший брат рушив попереду. Приязно поклепав бойка по плечах і сказав сміючись:

— Ну, стрійку, то трудно. Сліпий у карти не грає. Треба було краще дивитися. Бувайте здорові і тримайтеся вітру.

Старий широко розкрив очі і твердо стиснув гудзувату палку в жилавій руці.

— А шахраї, а видридушники! То ви всі три були в змові?! Стій, не пушу! Віддайте мої пінязи!..

Та тут нараз найстаріший брат в «Родині», що мав шрам через чоло, а течку на акти під пахвою, розмахнувся з усеї сили і тріснув бойка п'ястуком межи віч, тоді як середущий, з віспуватою пікою та жіночою парасолькою, зацідив «стрийкові» «з вінкля», під бороду. А наймолодший в «Родині» Паяц, оцей милий хлопчина з рум'яним личком і синіми очима, для кращого розмаху відступився взад і копнув старого в живіт. Потім вирвав йому з-за пазухи решту зелених папірців, мов той в'юн, плигнув на п'лятформу, а звітам по залізній драбинці смикнув на дах. Вслід за ним, насунувши капелюхи на очі, чкурнули і старші брати.

Бойко не відразу звалився з ніг. Як запаморочений, чіпаючись стін та лавок, він ще пустився навздогін за грачами. Та у дверях захитався і важко грянув горілиць на землю. З його грудей вилітав тихий стогін. З рота і носа червоною стрічкою слезила кров і капала на запорошену долівку...

Від цієї події минуло кілька літ. Вчора ввечері, вертаючи зі Львова, якось несподівано зустрів я знов того самого бойка. Він навіть мало що змінився... Те саме черстве, бронзове обличчя, та сама щира усмішка під сивіючим вусом, ті самі білі, як ріпа, здорові зуби. В роті торчала люлька, набита махоркою, між колінами — гудзувата палка і малий вузлик, що з нього пахло житнім хлібом.

Я почав з ним розмову.

— Вас, — кажу, — здається, напали були раз бандити в оцім поїзді?..

Старий добув люльку з рота і нахилив праве вухо.

— Як каєте?..

Я повторив своє питання дещо голосніше. Він помовчав добру хвилю, а потім вдарився рукою по чолі.

— А!.. Ви, певно, каєте ведлук тих гунцвотів, що то грали на ту якусь... іно вимовити... Ая, ая. То мене тоді так вирихтували. Ну, але то вже буде кавалок часу... Чекайте-но! Ая: так, так... Мій Микольцьо брав тоді шіфкарту до тої Канади... А!.. Та то, чуєте, сам чоловік собі винен... Бігме-ну! Дурний-вім був, та й тільки. П'ядесять дулярів пішло спати, так во, якби раз плюнув!.. Ладний грейцар, чуєте... Га, най там...

Старий похитав головою, здорово потягнув з люльки і пустив мені під ніс хмару їдконого диму.

— А той, чуєте, хоробник, що то так во шахрував тими картами, то яось-то був у мене... Ая!.. Як той кає: гора з горою не зійдеться... Але я — де, де, де! Ані-бим не сподівався... Ну, я кау: якби-сте го вздріли, то не знаю... Бігме-ну. Але бо!.. Він вже не такий фіфак, як перше був! Де, де, де!.. Перше то: гуся-сюся! — звивався, гей той цізорик. А тепер — авс капелюх... Присів фостик, аякже. Такий-но став, як щиглик!.. З колії, чуєте, впав, праву, руку му втело, малькутом мусить їсти, як має що... За жебрами ходить. Почорнів, зісохся, як та скипка. Ая!.. Яось-ту, недавно, вже не пам'ятаю коли, привів до мене поліцай якогось безробучого. Ніби — на ніч. Сів-си, чуєте, на лаву, жінка поставила му мищину страви, а я розпитую: а що, а відки... А він — ніц! Понурич очі в землю і так сидить. Але глянув я на нього зблизька — ба!.. Ади! То ти такий пташок!.. А видиш! Прийшла коза до воза!.. Відразу-м го пізнав. Та й так мені, чуєте, зробилося по-дурному... Яось так — ані що казати, бо виджу, що голодний, та й каліка, ту й на ніч впросився... Яось не випадає... Спімнув-бим ти, — гадаю-си, — як ти мене в живіт копнув, але най там... Ніц-ім не кавав... А він — і повечеряв, і переночував, і рано пообідав, та й ще му стара на дорогу півбохонця хліба дала... Аякже... А він гунцвот, ще й мою новісіньку кацабайку потягнув! Ая, чуєте. Таку вже, відай, злодійську жилку мусить мати... Але най там! Пропало... Або то чоловік світ пережіє?.. Аво!..

В Нью-Йорку на концерті

Містер Віллі Морріс, давніше Василь Мороз, з-під Бережан родом, зустрів о п'ятій годині на Четвертім авеню містера Фреда Кетлінга, що його, між іншим, охрестили колись в селі Чепernosові Федьком, а по батькові звали Ковтуном.

До речі буде зазначити, що мр. Віллі Морріс мав ресторан при Вестчестрі-авеню, а мр. Фред Кетлінг був босом у фабриці яринних консерв на 10-му стріті.

Обоє джентльмени, як добрі знайомі, ліниво доторкнулися пальцями однакових, плескатих, солом'яних брилів з однаковими чорними стяжками та гукнули один другому просто в ніс:

— Гуд івнінг!

Потім мр. Морріс крикнув до вуха мр. Кетлінгові, що сьогодні вночі, мабуть, схоче падати дощ, на що мр. Кетлінг, позіхнувши, відповів, що він вчора програв на Волл-стріті тисячу п'ятсот доларів. Але заки мр. Морріс успів повідомити свого земляка, що передучора безробітні витовкли в його ресторані всі вікна, то галаслива й нестримна людська повінь віднесла обох джентльменів на яких двацять ярдів одного від другого. Та вони обоє навіть не старалися реагувати на це в будь-який спосіб: з руками в кишенях, з грубими, на палець, «кубами» в зубах, байдужо, без найменшої фізичної напруги, вони ждали одну мінуту, поки рухлива людська хвиля не принесла їх назад до купи. Тоді дружніми зусиллями зайняли безпечне місце біля величезної галі автомобілевої фірми й тут, опершись об мосяжне поруччя, з безмежною нудьгою на видовжених обличчях приглядалися морю життя, що заливало Четверту авеню.

По мовчанці мр. Віллі Морріс зазначив мимоходом, що з нагоди неділі здалося би у відповідний спосіб перебути сьогоднішній вечір.

Мр. Фред Кетлінг поміркував, а потім нерадо запропонував від себе одно веселе місце на Бродвею, з джез-бендом, ніграми й голісінькими «леді»...

Мр. Віллі Морріс добув з горішньої кишені камізольки зложений в осмеро папір. Це була програма Метрополитан Опері на сьогоднішній вечір, в якій стояло, що нині відбуватимуться незвичайно цікаві продукції великого українського хору під проводом містера Кошиця.

Мр. Фред Кетлінг прочитав програму від дошки до дошки, потім добув годинник, що вказував чверть на сему, і сказав коротко:
— Олл райт.

При касі Опері обоє джентльмени з великим спокоєм і невідступними «кубами» в зубах видержали цілу навалу штовханців, стараючись, по змозі, віддавати їх на всі боки. Потім купили два квитки по три доляри п'ятдесят центів і зайняли в третьому партері двоє крісел. Мр. Морріс № 847, а мр. Кетлінг № 848.

Праворуч мр. Кетлінга, себто на 849-тім кріслі, сидів уже бородатий добродій, що від нього на цілу англійську милю пахло чистокровним айришом. Його лице було сіре й зімняте, мов стара ганчірка, вуха мав позатикані ватою, череп лисий та жовтий, ніс наполовину переломаний і молочну космату бороду, що виростала начеби з підборідка. Можна було сказати, що це типове обличчя простого, ірландського рибалки, якби не блискучі біноклі на носі, що надавали цьому добродієві вигляду губернатора або члена Конгресу.

Програма почалася. На сцені, при лагідних, ледве чутних звуках оркестри, серед чудових декорацій та розкішної зелені, позацвітали червоним маком і синіми волошками пишні, українські національні одяги. Ці одяги обнімали гордих та струнких «хлопців, як дуби, дівчат красних, веселих, любих».

І ось серед величної тиші, що залягала світлу мистецьку святиню Митрополії світу, загомоніли великою тугою, затремтіли лункими radoщами й вдарили глибоким болем серця всього народу колядки Леонтовича...

Добродій з ватою в ухах, дотепер ніби не звертав ніякої уваги на все те, що творилося навкруги нього: спокійненько жвакав собі гуму і, хоч на салі не було надто ясно, він завзято студіював широчезну плахту «Нью-Йорк Гералду». Але як тільки поплили перші акорди пісні, він здивовано підніс голову, глипнув на чудесно розмальовану стелю, потім на долівку, розглянувся навкруги й накінець звернув свої блискучі біноклі в сторону сцени... Кілька секунд він сидів, як зачарований, на своїм 849-тім кріслі. Відтак тремтячою рукою зняв біноклі, начеби не довіряв своєму подвійному змислові зору, і назад застромив їх на переломаний ніс. Хвилинку знов сидів без ніякого руху, а потім став борзенько виймати вату з вух...

Минали хвилини за хвилинами, плила пісня за піснею. Добродій, що сидів на 849-тім кріслі, наче приріс до нього. Блискучі

моноклі з'їхали йому на кінчик носа, він перехилився вперед і розкрив рота, забуваючи навіть, що держить у ньому слухний кусень гуми до жвакання.

Дія скінчилася. Велична саля Опери залилася яким світлом і загула, заклекотіла від рясного, невгомного граду оплесків.

Мр. Віллі Морріс і мр. Фред Кетлінг також не щадили долонь. Слід зазначити, що обоє джентльмени поводитися під час концерту з належною повагою, як годиться «родовитим» енка й вільним громадянам У. С. А. , що заплатили за свої місця по три долари п'ятдесят центів. Та хоч увесь цей час їхні обличчя були звичайно холодні та байдужні, то як замовкли останні акорди пісні, мр. Морріс, не дивлячись на м-ра Кетлінга, втер сльозу з лівого ока, а мр. Кетлінг аж дві сльози з правого ока. Мало цього, бо мр. Морріс, забуваючи про свою «родовитість», штовхнув свого сусіда в бік і сказав:

— А що Федьку, га?!

Ці слова немов збудили з отупіння бородатого добродія на 849-тім кріслі. Він приязно глянув на обох джентльменів, при чому вони обоє могли завважити, що в цього ж добродія поза блискучими біноклями є ще милі, лагідні, майже дитячі очі. Вони могли також завважити, що цей добродій не має краватки, але зате має повитирані лікті й обстріпані рукави... Все те, зрештою, ані не цікавило, ані не дивувало обох джентльменів. Затє більше здивувалися вони, як добродій з 849-ого крісла звернувся до містера Кетлінга й ввічливо промовив:

— Сер!

Говорячи це, він, очевидно, жвакав свою гуму, що, зрештою, ані раз не шкодило йому в бесіді. Це тому, що він балакав благословенною англійською мовою, що виходить так само чисто й милозвучно, як чоловік має повний рот і як порожній.

Мр. Кетлінг знеохоття глипнув на свого сусіда справа.

— Чим можу вас вдоволити, пане?

— Якби ви, сер, були такі добрі й пояснили мені, якою мовою співали перед хвилиною на сцені ці прегарні пісні, то я був би вам невимовно вдячний.

Мр. Кетлінг помовчав менш-більш одну мінуту, а потім сказав:

— Українською.

— Дякую, сер.

За хвилину бородатий ірляндець знову звернувся до мр. Кетлінга.

— Скажіть мені, сер, будь ласка, чи я помиляюся, припускаючи, що люди, які співають українською мовою, називаються українцями?

— Ні, сер, не помиляєтесь.

— Дякую вам, дуже дякую.

Бородатий добродій на часок задумався, а потім знов глянув на м-ра Кетлінга лагідними, дитячими очима:

— Я напевно не буду в праві, коли скажу, що люди, які звуться українцями, живуть в Індокитаю або в Північній Марокко?

— Так, ви справді не є в праві.

— Але ви напевно будете тої самої думки, коли я скажу, що край, в якому живуть ці люди, не є ані англійською, ані французькою колонією, бо всі ці землі я знаю, як свою кишеню...

— Справедливо, сер.

— А коли я скажу, що ця країна лежить в Європі, то ви мене просто можете висміяти?

— Ні, сер, навпаки... Ця країна справді лежить в Європі.

— Це дивне, дуже дивне... Але як би ви мені назвали деякі головніші міста і пристані цієї країни, то я не знав би, як дякувати вам за це...

Мр. Кетлінг замнявся.

— Міста, сер?.. Ну, звичайно, є такі міста... Приміром: Золочів, Тернопіль, Перемишляни, ну й інші такі, сер...

— Е, дякую вам, дуже дякую.

Мр. Віллі Морріс зі скупленням слухав балачки мр. Кетлінга з бородатим ірляндцем, а коли вони обоє щасливо її скінчили, він запропонував землякові помінятися за місця. Його також скортіло побалакати з людиною, що так справно жвакала гуму й якій так припала до серця українська пісня.

Ірляндець так само приязно й ввічливо глянув на нового сусіда:

— Ви, сер, хіба не заперечите, коли я скажу, що нинішній концерт почався прекрасно?

Мр. Морріс поважно хитнув видовженим лобом:

— Так, сер, я не заперечу. Навпаки, я навіть додам, що наші українські пісні є, можна сказати, найкращими в світі.

Добродій на 849-ім кріслі майже здивувався.

— Невже, сер, ви цим хочете сказати, що ви українець?..

— Справді так, ви вгадали. І я, і мій товариш, що з ним ви перед хвилиною говорили. Й я додумуюся, що крім нас двох, є ще тут, на салі, багато людей, що мають честь звати себе українцями.

Бородатий добродій не довіряв:

— Цікаве, дуже цікаве... Так ви, джентльмени, українці... А... чому ж ви тепер не на сцені?

Мр. Вілли Морріс задумався більш-менш на дві мінати, а потім відповів:

— Якби всі українці, яких після останньої статистики буде біля 45 мільйонів, хотіли приміститися на сцені Опері, то я маю деякі підстави сумніватися, чи це взагалі було б можливе...

Бородатий ірляндець рішив, мабуть, що тепер слід йому довше призадуматись... А мр. Вілли Морріс, що був активним членом «Об'єднання» й щирим патріотом, розпочав т. зв. «пропаганду між чужинцями». Почав її від найдогіднішої позиції, себто від безчисленних мільйонів.

— Так, сер, український народ великий, один з найбільших у світі. Він начисляє, сер, кругло 45 мільйонів, як не більше. Він має свою славу історію, свою, що так скажу, культуру, олл райт, культуру, літературу і таке інше. Україна — це край, один з найбільших в Європі. Її границі, сер, сягають від ріки Висли по Волгу і Кавказ, а від Чорного моря, аж по... по... тут, сер, я не маю під рукою мапи, на превеликий жаль... В кожному разі, це країна величезна, за це ручу вам словом честі.

Бородатий добродій мовчки слухав мр. Морріса, а його лагідні, дитячі очі ставали чимраз більше сумними. Далі він журливо склонив голову на груди:

— Даруйте, джентльмени, але мені так соромно, ви навіть не в силі уявити собі, як мені соромно, що я досі нічого не відав про ваш великий та могутній народ. Простіть, але я людина проста, робуча і, що так скажу, тільки згрубша отесана. Ціле своє нужденне життя, яке, додумуюсь, добіжить скоро до семої десятки, я тільки волочився світами. Скільки разів я об'їхав нашу землю, що, як сказав мені один вчений німець, є кругла, мов голяндський сир, того моя притуплена пам'ять вже не збагне, чому я, зрештою, не дивуюсь... І я був свято переконаний, що я, джентльмени, пізнав уже весь світ, всі закамарки, всі раси і народи. Та, як бачите, я грубо помилився. Мало бракувало і я був би попрощав на віки нашу гарну землю, не додумуючись навіть, що на ній множаться люди, що так чудово співають!

Господи!.. Сорок п'ять мільйонів!.. Я уявляю собі, якби так всі українці зібралися, приміром, на Сагарі й заспівали разом ту пісню з дзвонами... Святий Патрику! Ви не заперечите, джентльмени, що це був би концерт, якого ще світ не бачив!

Мр. Вілли Морріс поважно хитнув головою.

— Так, сер, зовсім правильно. Це був би справді небуденний концерт.

— І тому саме, я не можу простити собі свого неуцтва!.. Ні, не можу! — бідкався бородатий добродій.

— Я думаю, сер, що можете. Перед вами, міркую, ще не одна десятка літ, ви ще багато можете побачити й почути. Я навіть виправдую вас дещо, бо наш нарід під теперішню хвилину недержавний і про нього в світі аж надто не балакають...

Бородатий ірляндець став борзенько добувати вату з уха.

— Даруйте, сер, що ви сказали?!

Мр. Вілли Морріс понурив очі до долу.

— Так, сер, тепер по черзі треба нам засоромитись. Єс!.. Ми народ недержавний. Наша рідна країна простора та багата, медом-молоком текуча, але це молоко і той мід п'ють і лижуть любезні сусіди. А ми, українці, мусимо покидати рідний край і товктися по ваших майнах, рити тунелі в Аргентині й корчувати бразилійські праліси. Така наша доля горбата вже кілька соток літ!..

... Померкли світла, розкрилась занавіса й на сцені Метрополитан Опери знову залунала українська пісня. А бородатий айриш на 849-тім кріслі, слухаючи, міркував собі у лисім лобі: «Чому такий співучий, красний, великий, 45-мільйоновий народ має ще один поганий прикметник — недержавний?.. »

Земля благословить

(Пролог)

I.

Побілів від порохів позбиваний колесами цісарський гостинець, а пухка і їдка перина, що в ній грязюки по кістки, так само вперто і без милосердя припікає з-під споду підшви, як зверху липневий жар смалить зіпріле чоло.

Лінивий клопоть блакиті, а радше покришка з розпеченої цинкової бляхи, притолочив згори дві широбедрі фосо, що розсілися обабіч сивого гостинця. На придорожнім бодяччі бурмотять сварливі гедзі, з-під пороху несміливо пахне орішина.

Рожево-білява орішина.

Йду.

За мною плентаються сновидами підскубані верби й роздзвонені стовпи телефону з чорними хвостами ластівок на дротах. Десь понад фосою скрегоче зубами серп, свищуть зжаті жмені — о, знову бебехнув сніп, щось там тріщить: може, то свіжа стерня, може, чийсь крижі. Не бачу, хто там і що там, сліпота очі присіла, гірко і терпко від поту, як від полину. Шия мучиться у лещатах цивілізації, наче в обіймах боа-констріктора: еге, твердий ковнірець і краватка в цяточки. В'януть в'язи, мліють кістки від невинного клуночка і теки, напханої газетним барахлом. На долонях повискакували пухирі...

Тяжко!

Щось зтяжко в цей млосний пополудень нести на собі вантаж двадцять другої «юної весни»... Ну так, юнак: каблукуваті, наче в емерита, плечі, заломані груди — усередині приграє фісгармонія, чоло, як зморщений пергамент, а до того в душі той полин... Гіркий полин!

Йду.

Лице шквариться на сонці, як на сковороді тонкий схаб. У скринях дудонить ротаційна машина, в ухах ще вариться, наче в чайнику люцифера, міський гул, лементують примхливі телефони: «Алло! Редакція?» Підстрижені верби і стовпи міняються в очах лавиною шпальт і титулів, а кожна ластівка репетує:

— Сенсаційні новини! Чи буде війна?

Боже! Череп мені тріскає! Млість б'є... Чути здохлятину: це мені в ногах з-під купи пороху відкинула мертво головку маленька пташка. Жовтавий животик, судорожно скоцюрблені лапки, а крильцята в такі самі цяточки, як моя краватка. Комашня колядує, добирається до очей-кораликів — бал...

Знову між житом цвенькнув серп, і свіжий сніп струсонув колосистою гривною. І тихо... Ятриться сонце у блакиті, як невтишений біль, занімів сп'янілий день.

Йду.

II.

Ця стежка...

Гадючка через фосу, між нивками.

Жито в хлопа, як білий гай. Наворусилось колосся, рій шорстких поцілунків обсів зболене чоло, а від тих пестощів мені так добре-добре. Йду, а білий гай дивується, розкладає раменами, синьоокі волошки наполошено розплющились: підемо під серп?.. Із мачків тихо линуть зів'ялі пелюстки — жива кров капле; кучеряві горошки лестяться до колін, а лепчиця з полетицею обтулюють чорні рани в лоні матінки-землі, що порозтріскалася від пестощів розгнузданого липня. З тих порепаних і засклеплених ран сунуть без кінця і міри якісь дивні лапаті й волохаті створіння, вовтузяться, рачкують поміж пирієм, чогось пнуться стеблинням угору і летять сторчака вниз... Руда пшениця наїжила вусики, торохтять стрибунці, мов скоростріли, чепурний льон кланяється у пояс борозні, ячмінь заснув, як парубок під грушкою в неділю... Співає завітчана нива конюшини мелодійним хором джмеликів. Житня стерня зазеленіла рясно, не визбирані колосочки, на стежці розсипалось молоде зерно... Стоять чубаті полукіпки. Під межею забув хтось полив'яний дзбанок...

— Дай Боже щастя!

— Дякую, дай... А то ти?!

Дов'язував жито на нивчині. Якраз крутив перевесло, а зерно сипалося з-під пальців, як з-під трибів. Був босий, роздягнений. У волоссі срібло й остюки. Дужі груди розхристані, сорочка, як хлющ. Загорів од сонця, чоло в перлах краплистих і жарких. З ясних очей — теплий-теплий привіт.

Батько!

— Ади, і жнець, і в'язальник! А я тут прію і мордююся... Го-го, пан уже у відпустці? В сам час трапив, на жнива!

Цілує мене в розпалене, мов жар, чоло — такий шорсткий цей цілунок, як дотик житнього колосся, і такий ласкавий. Чую, як б'є з нього дивна міць, бухає тепло — тепло землі, зачмеленої сонцем і пахощами сніжно-білих гречок. Довго держу в долонях батькову жилаву руку, порепану, потріскану, як самий чорнозем, із мозолями на щиколотках та кривавими задирками на обдертих пальцях.

Так дивно: здається мені — як лише випущу з рук ту сильну жменю, так усе піде ходором, усе провалиться в якусь безодню...

— Ов, ти щось марний... Може, тобі повітря бракує? Може, ти їсти не годен?.. О, їж, небоже, пакуй, що дають, на силу! Як будеш їсти і будеш пити, то будеш жити. Ти диви на мене: шістдесят на карку, одною ногою уже туди наставився, а ще роблю! А ти що? Гей хрущ... Позеленів...

А потім крадькома — налякано, притишено:

— Може, ти хорий?

Сміюся:

— Але ж ні, не бійтеся...

Батько кладе на стерню два снопи з буйними шелестячими чубами.

— Сідай.

Обсипається золото з неба, як зерно з перестоялого жита.

Навкруги — сіменаті ниви легіт колише, жебоняць оси на межі, паленіє кущ терену, сохне кривавник. Батько добув з-під корчика писаний дзбанок, з якого пруть навіткача зозульки і мурашки, та байду разового хліба. До м'якушки прилипли білі пелюстки ромену.

— Може, покушаєш нашого торта, хе-хе!

Регочемо обидва. П'ю теплу воду з глиняного дзбаняти, жую чорний макух із відсталою на три цілі шкіркою, тулюся до китиць з колосся і волошок, вдихаю аромат свіжої стерні, п'янію від нього, немов від чаду... Легко мені — чарівна снага вливається у кров, вона вже не вариться, як у пеклі смола, а пливе спокійно, наче розлога річка лугами. Розпростуються згорблені плечі, у грудях розлив хтось животворний бальзам. Сонце таке ласкаве, голубе небо сміється до мене, як очі любої дівчини. А я голосно жвакаю насущний, що ліпиться до зубів, гей карук, і також сміюся до сонця, до червоних маків, до крикливих костогризів на самітній яблуні серед поля. А мій сивий і дужий батько сидить поруч і не зводить з мене своїх добрих

очей. Показую йому пухирі на руках від клунка і теки, а він аж качається з реготу.

— Ха-ха! Ото хлоп! Що такі руки варті? Навіть пироги ліпити нездалі...

Із-за пазухи випало батькові кілька стручків гороху.

— А бодай-га... Я тому малому гунцвотові вирвав. Най мале тішитися.

— Василькові? Я йому щось тут маю. Чоколяду...

— Пхі, ще що... Чоколяду! Аби був купив фунт солі, бо нема...

Стурбовано схилив чоло, скаржився... Але зараз похопився, заговорив:

— А за війну там не чути?

— Чути, — кажу розсіяно.

— Ге, тре братися до роботи. Сабаш заходить.

Роздягаюся, заочую рукави, зношу снопи докупи, а батько кладе полукіпки. Стелеться полем тиша, чути тільки, як шарудить колос і гаморять стрибунці. Сонце клониться до землі, лісів, ланів і трав та прощає їх довгим золотистим поцілунком.

Меркне день.

Ш.

Йдемо полями, як духи... Попереду плечиста батькова постать у льняній сорочці, з серпом на рамені і стручками гороху за пазухою. Це для мого маленького братика Василька, що досі, певно, порпався серед дороги в порохах, а тепер десь, обмурзаний і з позбиваними пальцями та батіжком з вербового лика, марширує на свіжу бульбу. Колись-колись я також так порпався в поросі, й мені тоді тато приносив горох за пазухою. Але то було так давно, так давно...

Сонце запалося у синю глибіню вечора. Міняється кров'ю і самоцвітами баранці хмар. Цвіркуни на межах завели гучне весілля. Їм вторують здалека басами жаб'ячі оркестри на ставищах, де ходять ночами блудні вогні, як причинні душі. В кущах, засинаючи, метушаться молоді пташенята.

Там — у прогалині — села не видно, але чути, як гаморить ручай, як блимають віконця вогниками. Вдарив дзвін на всеношне, аж стоголосою луною здивувалося темне поле. Бачу, як батько зняв бриль і голосно хреститься. На березі, рінню вкритому, мовлять хором вечірню молитву високі крислаті сосни.

Ніч розпустила чорні коси, як молода перед шлюбом. Батькова постать зникає мені з очей, розпливається у сутінках, тільки глухо стугонить хода по вечірніх росах. Як столітні меди, як хата, Купайловим зіллям замаяна, пахне земля. З нив, облогів та загумень, з лугів, де дишуть кменом і тонуть у молочній купелі стіжки сіна, з розстайних доріг, де причаївся Блуд, де чорніють самотні хрести й заклиті у віковій мовчанці кам'яні скитські баби, з боліт і мочарів, де вродливі дикі лелії вдивляються сніжними личками в густі калюжі, з темрявих борів, де цвітуть липи й стигне живиця на смерековій корі, — ген з усіх-усюдів іде межами і борознами, по росах, по сонних голівках квітів, котиться, пливе дужою лавою дивний, могутній і ласкавий подих.

Це земля благословить.

Земля свята, напучнявіла з гіркого поту мого батька і діда. Земля родюча і плодюча, що пахне амброю й материними грудьми. Земля, що дає чорний хлібець діточкам з руськими кучерями та чорну труну струдженим кісткам батьків.

Земля благословить.

Благословить і мене, свого блудного сина, що змалечку відцурався її, пішов шукати квітку щастя на перехресних світових стежках. Чую, як голубить мене, як пестить, як гладить побурхане волосся, наче ніжна мамина долоня. Чую, як поле повними пригорщами бере полин з моєї душі й розкидає геть по борознах. Чую, як гасне в серці біль, мов падаюча зірка, як груди роздимає буйна радість, як бунтується кров. Я тепер — гей безжурне шибене хлоп'я з батіжком із вербового лика, йду, підскакуючи, за татом з поля!.. Йду окрилений, повний безмірного щастя й любові і несучи в серці безцінний скарб — благословення рідної землі, а на чолі — шорсткий батьків поцілунок, що променіє, як усі зорі на синім небі.

Йду, а передо мною мій тато, мій сивий, плечистий, спрацьований тато з потрісканими мозолистими руками. Несе на рамені серп, а за пазухою, під теплими грудьми, стручки зеленого гороху ще для того другого, наймолодшого, сина.

Із-за темної крислатої сосни викотився великий блідий місяць і мережить сріблом батькову льняну сорочку, холодний блискучий серп та сліди босих ніг на білій запарошеній стежці.

Хочеться впасти навколішки й цілувати ці дорогі батькові
сліди.

1936

Проблема

— Пане товаришу, справа поширення нашого персоналу в нас поки що неактуальна...

— Пане директоре... я це розумію. Але моє положення...

— Але ж, пане товаришу, ми дуже добре розуміємо ваше положення. Но так... воно справді критичне... І взагалі теперішня ситуація є просто безвихідна! Сьогодні цілим світом трясє невмолима економічна скрута. Це лиш так говориться, мовляв, банкрутує Крегер, банкрутує Форд, а українські кооперативи стоять, як мур!.. В нас же обороти впали, службовиків редукуємо, платні редукуємо...

— Пане директоре... щодо платні, то я згодився би на будь-що. От, аби прожити...

— Но так, пане товаришу! Ми все те дуже добре розуміємо! Але скажіть, ради Бога, що з вами зробимо, де вас притулимо?.. Про бюрову працю не може й бути мови!.. Впрочім, як знаєте, сьогодні скрізь обов'язують т. зв. «перегони праці»... Сил до праці — багато! І то сил першорядних, висококваліфікованих. Приміром, у нас на становищах магазинерів працюють люди, що покінчили за границею високі технічні школи, люди з докторськими дипломами!

— Пане директоре!.. Я й не думаю про бюрове заняття... Я можу стати до якої-небудь фізичної праці... До найтяжчої! Я хлопський син, мені робота не страшна!

— Но так, очевидно, пане товаришу, ми це розуміємо. Але ж ви числите на фізичну роботу, а ми фізичних робітників не потребуємо.

— Пане директоре!.. Я не мав цього на гадці... Я... я...

— Но, прошу?

Влодко замовк. Затиснув зуби і відвернув голову на бік.

Начальний директор поважної кооперативної установи з-поза блискучих окулярів холодними зіницями пронизував наскрізь згорблену Влодкову постать. Проти нього сидів хлопець літ дев'ятнадцяти, в чорнім, досить підношенім вбраннню, в білій сорочці з викладним ковніром, з ясним, буйним волоссям, покрученим та побуреним в усіх можливих напрямках. Велика кругла голова, завішена на тонкій шийці, не трималася просто, а все безнадійно хилилася додолу. Мабуть, з приводу цього Влодкові груди наче запалися в глибоку пропасть, а ліве рам'я було вище від правого. Руки мав сухі, ніжні, «аристократичні» пальці покриті задирками та

сірими мозолями на щиколотках. На обличчі не знати було ані краплинки крові. Наче зліплене з воску.

На поважному обличчі пана директора явилася легка гримаса. «Хм!.. Це ж просто — кістяк, а не жива людина! Але цікавий тип... Здається, чи не аномальний... Вимова і рухи простацькі, але характер письма вказує на розвинену інтелігенцію. Коли не круглий ідіот, то напевно поет. Зрештою між тими двома типами різниці затираються... Хм!.. Свідоцтво — відзначаюче... А ці референції: «Від пана доктора»... «Від пана посла»... Ні! Цей Дзюньо неможливий! Тому місяць впакував мені до ліквідатури якогось свого кузена, а сьогодні «горячо поручає» цього сухітника... Але остаточна пора вже його позбутися... »

Пан директор відкашлянув та поправився на кріслі.

— Но, так!.. Отже ви, пане товаришу, маєте велику охоту взятися до фізичної праці?..

— Так!.. так, пане директоре!.. Хоч би й зараз!.. Я... я лишень трохи зле виглядаю, але працювати можу...

— Умгу!.. Но, добре.

Влодко задрижав.

«Но, добре?!»

Щось радісно-тривожне защеміло в запалих грудях... Лице — прояснилося. В очах блиснула надія... Пан директор говорив далше:

— Пане товаришу! Беручи під увагу ваше безвихідне положення, но, й ваші непересічні здібності, но, й дуже гарну опінію, яку висказують про вас ваші шановні протектори, ми спеціально узгляднюємо ваше прохання і постараємося його полагодити. Но, так!.. Як знаєте, ми вже сьогодні продукуємо під нашою фірмою нашу табаку до носа і нашу мазь до возів. Тепер ми знов йдемо назустріч кличам розбудови рідного промислу і приступаємо до вироблювання ремінців до підперізування штанів. В тій ділянці нашого підприємства ви, пане товаришу, найдете працю. Очевидно — фізичну, так, як ви цього бажаєте. Зазначуємо згори, що платня в початках буде дуже мала, просто ніяка... Но так, але вас це не повинно знеохотити... Тепер ще оставало би питання часу. Щодо цього, то справа ще не рішена... В кожному разі, нове наше підприємство не піде в рух скорше, як за півроку... Так що ж ви на це, пане товаришу?..

Влодко мовчав. Його ясні, мрійливі очі якимось тупо гляділи перед себе. На тонких спечених устах блукала гірка усмішка...

Пан директор нетерпеливився. Нервово бубнив пальцями по столі та раз-у-раз значуче зиркав на стіну, де містився напис: «Час — то гроші! Полагодь справу і прощай!» На вежі поблизького костелу три рази вдарив дзвін. Пан директор стрепенувся. «Но, це цікаве!.. Прошу: третя година, а я ще без обіду!.. Що це створіння властиво собі думає?.. Блазнує тут, робить трагічні міни, якби йому хто рідну мамуню зарізав!.. Небагато треба, а ще розплачеться... »

Пан директор знов неспокійно засуятився на кріслі та став покашлювати.

— Кхм!.. Но так, пане товаришу... Очевидно... ви так довго ждати не можете... Ми це розуміємо. Але майте на увазі, що наші кооперативні установи не повстають так, як трести чи картелі!.. Ми не маємо мільйонних кредитів, ми не починаємо з готовими капіталами, ми не йдемо відразу на великі зиски. Нам, кооператорам, присвічує ідея рочдельських піонерів, ідея, що каже починати від сотиків, ідея, що каже гуртувати в спільних підприємствах найширші суспільні шари і солідарною працею змагати до кращого завтра цілого народу.

Ці ідеї, пане товаришу, ми вперто і послідовно впроваджуємо в життя. Світ бачить, чого ми вже доконали. Якраз завдяки нашій кооперації світ почув про нас, українців! Завдяки експортові нашого масла почула про нас Західна Європа. Те, що дала наша кооперація в останнім десятилітті, як на умовини, що панували й панують досі на наших землях, — це велике досягнення, пане товаришу! А те, що вона перетривала сьогоднішнє господарське лихоліття, під якого прапором тріщить світ — це також не жарти, пане товаришу! Ми свідомо і твердо станули до цієї боротьби, бо знали, що на нас тяжить відповідальність перед народом та історією!.. Та на жаль, нове покоління не бачить цього й не чує... Так! Сини не хочуть здобутися на реальну оцінку трудів та досягнень своїх батьків! Вони здобуваються лишень на голословну критику, на шумні фрази, на «опозицію». І місто світлих ідей, нових сил та молодечого запалу до праці, яку ми з таким зусиллям започаткували, бачиться свідоме руйнування і підкопування наших здобутків, бачиться роздори, бачиться анархію! І виходить, що історія таки нічого нас не навчила. Цілі віки неволі, рабського пониження пішли надармо. Як не було, так немає в нас пошанування авторитетів, пошанування національного проводу, пошанування того, що створило старше покоління в будь-яких ділянках народнього життя. Трудно!.. Жид був

і буде вічним скитальцем і лихварем. Русин був і буде вічним наймитом і... революціонером...

Пане товаришу! Ми знаємо, в яким сумнім матеріяльнім положенні знаходиться сьогодні наша молодь. Нема праці, нема хліба, нема грошей на науку. Скрізь нужда, безробіття. Но, так... Але далеко більша та грізна своїми розмірами є не ця, матеріяльна, але моральна криза, яку тепер переживає нове покоління. Так!.. Вся наша надія, оці наші сини знайшлися сьогодні на страшнім розпутті! Притиснені злиднями, а рівночасно засліплені пустими химерними ідеями, вони не бачать вороття з перехресних стежок. Плутаються, втрачають властиву ціль та губляться в суперечностях. Вдають з себе Катонів, а не мають зеленого уявлення про конструктивну народню роботу. Мріють про «фашистську Україну», про «зрив нації», про «власні сили», а рівночасно уповають то на Гітлера, то на Мусолінія, то на Кемаль-пашу, які нам якраз стільки допоможуть, що кіт заплакав!.. Вибираються в хрестоносний похід на одного ворога, а беруть до помочі других десять. Хочуть творити соборну й самостійну Україну від Сяну аж по Малу Азію, а рівночасно пропагують «ідеї» безумства, божевілля, звирячої волі та інших інстинктів. Пане товаришу... В здійсненні цієї мети, до якої ми прямуємо віками, не допоможе нам ні божевілля, ні волонтаризм, ні кільометрові поеми, ні геройські пісні, що все починаються на «Ой!.. » Тут треба, пане товаришу, голови... го-ло-ви!..

Пане товаришу! Ми, батьки, бачимо, на яке розпуття зійшли наші сини. І не думайте, що ми не хочемо їх рятувати! Навряд! Ми мусимо їх рятувати! Це наш святий батьківський обов'язок. Найдоцільнішим рятунок тут є що? Праця! Так, буденна праця, яка вчить людину творити, а не руйнувати. Тут, в місті, цієї праці немає. Тут ми самі формально дусимось. Але є ще друга дошка рятуку: це — село! Село!.. Так, пане товаришу, село, село і ще раз село!.. Все молоде і охоче до праці, якщо йому справді лежить на серці добро нації, повинно звернутися фронтом до села. Там поле до попису! Село вам дасть хліб, а ви йому в заміну понесете просвіту й кооперативні ідеї. Хто навчить письма одного неграмотного, той матиме перед Богом і нацією більшу заслугу, якби зробив десять револьверових атентатів... І аж тоді, як наше село стане національно свідоме, а матеріяльно незалежне, тоді можна щось думати про самостійну Україну!.. Гурт — держави не збудує. Збудує її цілий народ. А український народ, це в 80 процентах село, пане товаришу!..

... Пан директор неждано замовк, наче захлиснувся власними словами, дивуючись сам собі, відкіля в нього раптово взявся такий могутній запал. Зразу йому і на думку не йшло, що він вчеше собі оце таку довгеньку промову. Від надмірного зворушення він зірвався на рівні ноги, струнко, по військовому випрямив свої широкі груди, голову задер догори, а п'ястуки так міцно затиснув, якби готовився до бою навкулачки. Саме в тій хвилині золотий сніп весняного сонця влетів крізь вікно до кабінету дирекції. Влетів — минув задуманого Франка в різьблених рамах, ледве рубчиком діткнувся Шевченкового погруддя, а з чемністю та належною пошаною тихо зупинився там, де воно й слід: на достойнім обличчі пана директора поважної кооперативної установи. І в тій хвилині це обличчя стало світле та ясне. Майже пророче...

... Но, так! Прошу! Що за ідея!.. Хто це подумав би!.. Очевидно, пан директор був знаменитим промовцем... Але тепер — він говорив «от так собі», як Лепкий пише... Щоби чимскорше позбутися цього влізливого типа... А тут — прошу!.. Но, так, це ж ясне: пан директор мав у чергову неділю промовляти на святочній академії «Бриндзесоюзу» на тему: «Проблема безробіття і українська молодь». І пан директор вже два тижні морочив собі голову, з якого боку підійти до цієї проклятої теми... А тут — прошу!.. Хто це подумав би!.. Ні з цього, ні з того — готовісінький реферат!

Пан директор попрощав чемно Влодка, з вдовolenням затер руки, вхопив перо і з набожним скупленням духа та зі зосередженням ума взявся до писання реферату на дуже актуальну тему: «Проблема безробіття і українська молодь».

Святоіванські вогні

Шовкове прядиво святоіванської ночі окутало чаром ліс, що очманів від дневного жару й застиг, запаморочений, в похміллі від мохнатих пеньків по рясні чуби ясенів, берестів і кленів.

Щось — гей чадом і чемерицею — дишуть спросоння купини муравлиць і дикі хабази по дебрах і свіжа живиця, що зледеніла мережками на рожевій корі, й в п'янім безшелеснім хороводі ведуть химерні танки, мигають, блимають і гаснуть святоіванські вогники. Від цього дивного похмілля, мабуть, і стара Хима диває навмання лісом, як з празнику, з доброго празнику — м'ясного, не з крижівками і прісним борщем, мов на Чесного Хреста. Отак стара Хима — кривульками, від корча до корча, а грабові прутики, влізливі, гей ті реп'яхи, микають бабу то за димку, то за запаску, та по зів'ялих, як той шкурлат щоках, по носі з бородавкою, по очах бабу цвікають, каламутних і сухих, бо сльози витекли за дітьми та внуками — еге! — ще коли викапали до одної...

Діти й онуки пішли замолоду глодати сиру землю, а стару Химу лишив Господь наче за кару на білім світі, мовляв — не жий, бабо, а мучся, капарай свою старість, терпку, як полин, і гірку, як гірчиця, обгуркуй чужі пороги за ложкою лехвару, а ні — то їдж коліна. А нічними сутінками, як добрі люди йдуть в стебло, тащи з панського ліса, висолопивши язика, грабове ріща, щоби було чим під триніжками закоптити, але слухай, як трава росте! — аби лиха година не наднесла того лісного з каправими очима!..

Баба Хима хильцем-тихцем і крадькома — чап-чалап! — а ліс, гей заворожений, ані шелевень, лише сонні роси скапують перлинами з дзвіночків на срібнолистий копатень, і сухий мох та рум'яшок хрупотять під бабиними п'ятами, що потріскали, позсідалися — ріпицю на них можна сіяти.

Часом баба настолочить сивульку, чи хробачливого козаря: зараз розгортає папороть і нипає, чи нема другого; як найде — прихашцем пхає за пазуху. В ломаччі щось сшолопотить — баба наслухує: може, яка гадина?.. — і мороз йде бабі поза гребінну рубаху, холодний піт слезить з-під очіпка і руки трясуться, гей легкі на окропі, коли тягне гілляку з австрійського «дикунка», а бабині руки зісохлися, як цівки із пряжі, — такі спашені від розкошів та гараздів... Десь на дубі скричить спросоння дрозд, як перепуджений,

мигне темна тінь з пенька на пеньок, а на бабі знову тіло терпне й серце опихає, наче в ступі: це жах повзе-рачкує он там, з глухині, а бабі ввижаються якісь страхіття — може, зеленобороді лісовики зі сернячими ратицями, може, богині з чорними гривами, що вийшли з дряговинь в Купайлову ніч прати сорочечки потерчатам...

Тихо плюскаються зорі в чистих, як слеза, дощевих калюжах, що блистять між золотистою перервою на галявах. На одній полянці, що вся засинілася від незабудьків, виглядає з зілля лисий кінський череп; сполоканий росами та висушений сонцем — глумливо шкірить клаваки до розмірного неба. Святоіванські вогники безжурно граються над ним, виводять аркана...

Стара Хима стає наче вкопана з оберемком ріща на згорбленім хребті — еге! — засапалася баба Хима, а в грудях деркотить і грає, як на органах, бо баба трохи дихавична — еге ж: задуху має й у котиках завжди її ломить, на слоту... Місячні стрибунці скачуть з березової кори на поскороджене борознами і спітніле бабине чоло, а там і — гульк! — на лисий череп між незабудьками. А цей, іродовий, ще дужче шкірить клави, таки до баби шкіриться: гі-гі-гі!.. гі-гі-гі!.. — стара Хима так і чує, як по конячому лящить лісом цей регіт — якби хтось пересипав горох з нецьків до нецьків: гі-гі-гі!.. гі-гі-гі!.. Хреститься баба з малькута, бо правою рукою тримає плахту з ріщам, і шамкає беззубим ротом: «Навча й Шина!.. Навча й Шина і швятого Духа»...

З левад, що в сизій млі скупались, лине до лісу говірлива жаб'яча скарга, а з нею — запашний подих свіжих покосів. Баба Хима шморгає носом з бородавкою — еге!.. Ади, як пахне кменом, м'ятою й суницями... Наче весною пахне, і молодістю...

На дні скоцюрбленої бабиної душі ворухиться щось соняшно-тривожне, але далеченьке — як небо від землі... Еге!.. Засклепло бабине серце, як обліг півкопи літ непідкладаний, згугнявіло й оглухло, як порохнявий пень... Слинить баба язиком шорсткі, порепані губи — щось запекло в сухих очах — і йде, зігнувшись в три погібелі, крізь сині незабудьки, а непосидющі вогники так витинають коломийки, аж бабі світ в очах троїться! Залізла баба в кропиви, по литках вогнем пашить, малинник плентається під ногами, а мокрі пелюстки дикої рожі липнуть бабі до рук і до поморщеного, гей капшук, обличчя.

Вийшла баба з лісу на чисте поле, біля рогачки аж захлиснулася від парного подиху чорнозему, а кругом — нивки-нивки сіменатими

латками, як маку їх, цих нивок, що три скиби — то борозна. Настовбурчилися житні полукіпки по стернях, пшеничка ще на пни, клониться бабі в пояс щebetливе колосся — еге! — не так тої пшенички, що блаватів, мачків, ромену й полетиці зародилося на славу...

Вилізла баба на широку межу, обросилася по коліна, цвіркуни врзали бабі марша — аж копоти пішли по сонних травах, якась шприха відломалася від Великого Воза — чиясь душенька помандрувала в кращі світи — і витрішкуватий лилик перекабанався, як грудка землі, над бабиною головою.

Пихицьнула баба плахту на межу й сама звалилася на неї, гей тіло без душі. Задеревіли бабі крижі, дух заступило — ані суди Боже! — кольки під грудьми сперли, химерні вогники погзилися-затанцювали з роєм зір — аж бабі світ пішов ходором. З усіх боків присіли бабу комарі, загомоніли на радощах, як дяки на парастасі, тнуть — без милосердя! — за обшівку лізуть, та бабі це байдуже — навіть не чує, шкіра вже задубіла, як підошва. Оподалік облився молоком кущ свербивусу, під ним перебакирився миршавий хрестик... Три цісарські вулани лягли тут колись до «гліду» в блискучих чапках з павиними перами і з повними животами шрапнелів. Під хрестиком поріс розхідник, батого, кривавник і святоіванське зілля... За загумінками здрімалося село між темними садами, зацвіли липи при шляху, хрест на церковній бані палає золотом — еге! — це хлопці на вигоні кладуть субітку — як луна, котиться нивками парубоцька пісня... Зиркають побілені стіни з-під замаєних острішків — еге! — це ж завтра Купайла — помаїли діточки стріхи, лише бабиної не було кому — маячить стріпихата, гей опудало, гадав би хтось — курник або жидівська куча...

Паде баба навколішки в траву, роса цілує бабині руки, навколо пахне щерипець, рум'янок і материнка — ото раз!.. Де ж таки... Всі стріхи повбирані, а бабина — як не в людей. Віночків не наплела — де, де! — не ті вже руки до віночків — але хату треба, як Бог приказав... Де ж таки... Простягає Хима пальці по святоіванське зілля — такий рожевий цвіт, зубаті листочки — запирається колінами в землю, сіпає щосили, хоче вирвати — агі!.. Що за диво?.. Це наче святоіванське зілля тягне бабу до себе — зубаті листочки так лоскочуть попід бороду, рожевий цвіт приморгує:

— Ходи, ходи, старий дербаку!..

... Меркне бабі в очах — темніє, гасне, ще ці химерні вогники мигають, мов крізь туман, але вже меркнуть зорі, місяць запався, як в безодню, вже сверщка в борозні занімило, не чути, як дише медом лан конюшини...

... Все дужче і дужче хилиться стара Хима під свербивусовий корч... Над межею перейшла північ, розпустивши чорні коси... Десь у самісінькім серці глухині, між ярами й лисячими долами, де дідько добраніч каже, а промінчик сонця не прозябне, де вічні сутінки, а вогка гніль точить зеленими зубами столітні виверти — там, в чагарниках чорнобилю й клекічки — діються дивні-дива Купайлової ночі — розвивається цвіт папороти, цвіте жемчугами чар-зілля, цвіте комусь доля, а чиясь надія, незбагненна та невловима, як пташка щастя...

... Над мокляками блудить Блуд — щось загубив, когось шукає вовчими сліпаками.

... Від Великого Воза відломалася нова шприха й покотилася ясною дугою в безмежну далечінь.

... Стара Хима спить, втуливши голову в куці кривавнику і материнки, та тулить до грудей сухими, як цівки, руками святоіванське зілля.

Над нею в безшелеснім хороводі ведуть танки, мигають, блимають і гаснуть святоіванські вогники.

Колядники

Свічка на скрині похнюпилася і плакала білими сльозами, що завмирили в грудочках на цілушці житнього хліба. Під льняною скатертю пахла відцвілим літом отава, і сніп вівсяний на покутті клонив кучері перед богами, павутинням закосиченими. По світлиці лазили сновидами сум і нудьга. Рачкували по розстеленім дідуху, квокали та ціпали, щоби вуйні Павлісі неслися кури навесні. Присідали на порозі, нишпорили під припічком, силялися на жердку з платтям і кожухами й кукали до щербатої макітри з жмінкою куті на дні — для духів з того світу...

Знадвору влетів до хати й радісно стріпотав крилами гомін коляди. Біля загати заскрипів сніг під гурмою чобіт. Сум і нудьга засуятились і хоч-не-хоч полізли одно за другим у щілини в почорнілих трамах. Свічка якось радісно мелькнула жовтим язиком, а божі достойники в сіменатих рамах видивилися на себе з усіх кутів світлиці — наче здивувалися... За бабкою припинив свій отченаш сірий котисько, а на постелі перестала кивати очіпком вуйна Павлиха.

— Павле!.. А стань-но!.. Хто то там?..

Вуйко Павло перехилився через побішницю до вікна.

— То ті з козами...

— Га?

— З козами!

— А відпукай!.. Защіпи двері... Снігу нанесуть за ходаками...

Але ті «з козами» вже були на порозі. За ними гульнув попід ноги до світлиці шпаркий, морозний подув. Свічка полохливо закліпала віями, але не погасла.

— Христос раждається! — загули хором «пастиріє» в солом'яних брилях і поставили на скрині вертеп.

— Славіте!.. А запирай там двері! Отворив настижир, як в червцю!..

Вуйко Павло, кахикаючи, підвівся з лави й закинув на плечі сердачину, що на ній був прикучнув і здрімався. Вуйна поправила на голові лабату хустку, втикаючи під очіпок восковими пальцями жмутки молочного волосся.

Сірий кіт висунувся з-за бабки, сів на припічку й ясно засвітив очима...

В хаті творилися тепер дивні-дива.

«Пастиріє» познімали солом'яні брилі й попадали навколішки, бо оце явився їм Ангел Божий в довгій сорочці з натичкою та з повісом льняного клоччя на голові. Горбатий жид з криво приправленою бородою складався в три погібелі перед царем Іродом, що нарядився в дивовижну шапку, якби позичену в князя Мономаха, а в руці держав страшенний меч зі соснової лати. Так само смертоносно виглядали шаблюки його римських воїв, що були в повишиваних сорочках і мали посинілі від морозу носи. Тут і насунула, мов хмара, височенна біла Смерть, припудрована мукою. Вона замахнулася косою й сперезала Ірода по клубах. Лютий цар покотився на соломі, аж в нім всередині щось векнуло. Тут і скочив, гей Пилип з конопель, присадкуватий Антипко з чорним, як мазюка, обличчям. Він вхопив Ірода за обшівку, з пекельним реготом затащив під двері та посадив на порозі. Тоді «пастиріє» нарядили солом'яні брилі й заколядували «Бог предвічний»...

Вуйна Павлиха згорбилася на постелі й, заломивши руки, наче оце збиралась голосити над покійником, гляділа на ці дива і похитувала очіпком.

— Цуд чудесний!.. Боженьку!.. Ото раз!..

До скрині приступив читальняний голова, молодий велетень з ясним, широким чолом і чуприною, як житнє колосся.

— Вуйку, може, ви щось жертвуєте на читальню?

Вуйко Павло мов і не чув, що це до нього була мова.

Сперся ліктями на побішницю і якось хмарно дивився у вікно, що за ним іскрився і променів срібно-білий світ та процвітали зорі на хрустальному гранаті неба.

Вуйнині лагідно-допитливі очі силувалися збудити старого з отупіння.

— Павле... Чуєш?..

Але вуйко наче зацікавився. Тоді вуйна Павлиха, охаючи, зісунулася з постелі і подріботіла до мисника.

— А на що ти, Петруню, збираєш? На церкву?

— Ні, вуйно, на читальню.

— Ото раз!..

Вона взяла з полички полив'яну мищину й добула з неї двоє яєць. Хвилину щось міркувала і добула ще одно.

— Най! — промовив неждано вуйко Павло.

— Га?..

— Най, кажу! Глуха ‘с?..

Вуйна похитала очіпком і назад поклала яйця до полив’яної миски.

Ясне чоло читальняника Петра захмарилося.

— Вуйку! Такі ‘сте бідні?..

Вуйко Павло не обізвався ні словечком. Встав — і обережно, щоби не струтити свічки на соломі, підважив віко скрині. Добув з перескринка зложений вдвоє папір і мовчки положив на скриню. Петро схилив чуприну над льняною скатертю...

... Свічка на скрині догоряла. По білих стінах вели хорівд дивні тіні. На примурку молився сірий кіт, а на постелі далі кивала очіпком вуйна Павлиха.

... Вуйко Павло прикучнув біля вікна і все ще торопів чомусь в небо, зорями мережане. В світлиці було тихо, хоч маком сій... Зі щілин у почорнілих трамах крадькома вилазив сум і кукав до макітри з жмінкою куті на дні — для духів з того світу...

... А раннім-ранком, як сонце радісне ставало й колядували різдвяні дзвони, попід білесенькі криші линула новина: що старий Павло, найбільший в селі газда і скупендряга, записав у тестаменті увесь ґрунт на сільську читальню... Люди — дивом-дивувалися. А забобонні говорили, що це не вуйко зробив, а вуйків син-одинак, стрілець Василько, що п’ятнадцять літ тому, на самісіньке Різдво, звінчався на нічній стежі з палкою любкою — «думдумом»... І кажуть, що на самий Свят-вечір, в ясну північ, коли зорі так чарівно процвітають, коли в стайні говорить німіна, коли на льняній скатерті догоряє свічка, а кутя з деревляною ложкою ждуть на гостей з того світу — тоді завітав в рідну хату одинак-Василько і відписався від батьківщини...

... І знов пішов Молочним Шляхом у сірій стрілецькій блюзі, з крісом на рамені на віковичну стежу, що на ній немає змін, що з неї немає вороття.

Спомин (1920 рік)

Щедрий вечір всім нам, весела година,
Породила Діва Предвічного Сина!
Ладо, Ладо, Ладо, всім на світі радо,
Щедрий вечір на землі!

Я і менша сестра сидимо на лаві біля печі і майструємо солом'яні хрестики. При тім треба раз у раз хухати закостенілі пальці та кулити під себе босі ноги, бо в хаті зимно, як у ледівні! На стінах мороз, вікна — як мури, під порогом лід, а це, що ми примістились біля самої печі, помагає нам стільки, що собаці п'ята нога. Піч зимна, як жид, а вогонь в грубі погас ще в полудне. Ну, але ми тим нітрохи не журимось! Най собі журиться Мошкова кобила, що велику голову має... Нас цікавлять сьогодні важніші речі; в нас нині Щедрий вечір, от що! Тож то собі незадовго всяких марципанів луснемо! Го, го! Що то в нас сьогодні на вечерю не буде!.. Буде хліб — раз. Правда, ячмінний, але це дурниця. Буде борщ — два. Борщ — цимис-пїкес, з олієм, з крижівками. Гречані голубці — три! А потім... йой! знаєш, Ганю, що?.. Кутя!! Гей, та ж то чистий баль буде, присьисти Боженьку, чистий баль!..

Га, в будень нема ніколи таких ласощів... Звичайно ми їмо пісну бульбочку, але ріжну. Часом печену, часом тереблену, часом в мундурі; та все-таки вона вже нам трохи навкучилась. Тим більше, що наша бульба дещо перемерзла... Ну, деколи їмо капусту, варену вику, паляниці з грису та й попиваємо все те водою.

Ова! А чому це батько досі не вертається?.. Він пішов до ліса за патиками. Ми страх не маємо чим палити! Кожний кілок з плота, кожна зайва патичина вже давно згоріла. Тепер тато ходить до панського ліса красти поліна... Ну, але повинен вже вернутися... . Ганю, Ганю!.. А може, тата шандарі злапали, або злісний застрілив?.. Дивися, як мама плачуть... Е, мама завжди плачуть. Чи треба, чи не треба. Сідають в куточку та й заводять: «Доленько моя бідна, дітоньки мої дрібненькі! Чим же я вас нагодую, чим?.. » Та як чим? Аво кутя в макітрі! Мама чомусь нічого не розуміють. А чому тато ніколи не плаче? Він тільки зловиться руками за голову і цілий день ходить мовчки по хаті. Але тоді так страшно дивиться, що ми зі сестрою ховаємось за скриню і ані мур-мур. О! Щось голосно

гепнуло на подвір'ю. Може, це тато поліно приніс? Так! Це він кашляє в сінях. Зараз буде баль!

Батько входить в хату. Його лице аж чорне від морозу, на бровах і на вусах лід. З його одежі висять лишень клапті, він цілий обсніжений, а на правій руці кров. Покалічився, мабуть. Звичайно, він не говорить ні слова, тільки сідає на лаву, відвертає до стіни землисте обличчя і важко дише. Час від часу глухо кашляє, тримаючись руками за груди.

— Видиш, Ганю, наші тато слабонькі... І ваву на руці мають, видиш...

Ми з сестрою кінчимо прибирати хрестиками вікна. Відтак ставимо ще на скриню один хрест, але височезний, аж до самої стелі. А потім... потім беремо собі деревляні ложки, кладемо їх у рот і тихо стаємо біля скрині.

Тут вже лежить ячмінний хлібець, і борщ є, і голубці є, тільки куті не видати... О, о, вже мама несуть, Ганю! А в тім горшку що є? Ага, свячена водиця! Го, го, до неї треба аж три рази перехреститися.

Мама ставить макітру і горнець на скриню, журливо дивиться на нас і мовчки відходить... Що? Мама їсти не будуть?... А, може вони не хочуть... Батько повернув голову. Його очі тепер не страшні, але дуже, дуже сумовиті... Ще сумніші, як в мами... Та нараз він насупився, спохмурнів. Саме тоді я простягнув руку до горшка з водицею, але тато вхопив горнець за вухо і жбурнув ним об долівку... Ми зі сестрою зацікавилися від переляку. Чого це тато такий сердитий?! Диви: розбив горнець зі свяченою водицею. Та ж то гріх, правда, Ганю, що гріх? Та й горнятка шкода... Мама клякнула на землю і стала збирати дрібні черепки.

По хаті блукала недоля, журба і сум великий, а крізь вікна заглядала чорна німа ніч.

Цього вечора не діждалися ми «балу». Довго-довго очікували ми його, довго і сумовито гляділи то на макітру з кутею, то на тата і маму, коли вони вже раз здогадаються і скажуть нам починати вечерю. Та дарма. Тато мовчав, гей камінь, понуривши очі додолу, а мама тихо хлипала біля печі.

Ми покупились у клубочки під стіною і так позасипляли з деревляними ложками в посинілих руках. Ох! Які чудові сни снилися нам того вечора! Снівся нам книш такий біленький, як сніг, і величезна миска куті. А кутя була фاینенька, без сахарини і без юшки з буряків, тільки з правдивим медом!

Ми спали і радісно всміхалися крізь сон.

А за вікном заводив студений вихор, рвав буйну стріху, термосив дверми і стукав до замерзлих шибок, аж злякані солом'яні хрестики тихо падали на долівку.

... Ладо, Ладо, Ладо, всім на світі радо
Щедрий вечір на землі!

Тавро

Осінь тоді була, сльотлива, хмарна осінь. Такий був день слизький, обшарпаний, мов дід жебручий, день — не день, ранок — не ранок — хандра осіння, розплакана жура, невколисаний сум.

Ми тоді обидва з батьком паринували на нашій Гнилій. Я поганяв рудо-бурі конята, викрикував, аж охрип: «Вйо, вйо, гейта!», а батько йшов за плугом, істиком дерни відвалював, липкі й розмоклі дернюги, лаяв конят, мене малого, Гнилу, весь світ.

Мокра січка з неба сікла нас меживіч льодовими канчуками, свинцеві хмари їздили над нами важко, мов вантажені ешелони, аж світ темнів, аж запарилися верби придорожні; ой,гнулися верби, як лози, ой,гнулися наші стіни над Гнилою, а вітер скомлів, а вітер, як той езекутор, рвав на нас одежину, рвав із голих капустянищ останні відмерзлі листки капустиння й розносив їх по чорних полях, як позови за недоплачені податки.

А ми ходили й ходили, туди й назад, вйо, і вйо, і гейта, і шляк би тебе трафив, і вісьта-вертай, і скиби клалися за нами, скиби з чорних сліз і липкої недолі. А ми бацали босими ногами в холодній грязі, довкола наших ніг оббиралися важкі кулі з болота, ми ходили-ходили по ниві, волочили-волочили за собою ці прокляті кулі, наче каторжники, прикуті повік до землі.

Як тартак у недалекому містечку затрубив на полудне, ми, промоклі, продроглі, відпрягли рудо-бурих конят двогривих з наїженою шерстю, як у вовків, і потяглися ріллею до нашого воза, що розкорячився чотирма колесами у фосі з оберненим на село дишлем.

На возі лежали зубаті борони, було в мішку сіно для конят, був у кошику наш полуденок, що мамуня винесли: глечик із забіленим борщем і ячмінний хліб, півбуханки, зав'язаний у хустині.

Батько заклав у драбини сіно рудо-бурих конятам, бо худобину треба зразу накормити, а потім уже сам чоловік. А потім обоє чоловіки, один великий — батько, другий малий — я, скостенілий на качан аж до сліз, — пішли до рову з дощівкою мити руки з болота.

Руки почервоніли, мов раки, задубіли, що ложку годі було вдержати, як дерев'яні поробилися, — і ми так, навстоячки, коло воза, бо скрізь мокро, грязько, сісти ніде, так мовчки, не дивлячись один на одного, полуднували — не полуднували, а грілися при теплому глечику, що парував забіленим борщем.

Тоді, власне, над'їхав бричкою пан Яскульський. Це була субота, а пан Яскульський звичайно щосуботи вполудне мчав бричкою на залізничну станцію — до Львова.

Пан Яскульський, окрім прекрасного двора в Заліссі, мав раніш ще три фільварки — нічого собі фільварочки, але згодом він проциндрив їх при рулетці в Попотах. Усе-таки Яскульський був магнат хоч куди. Коляса в нього, як у короля Собеського, світилася, наче дзеркало, на конях упряж дорога, і самі ж коні булані, як змії. А пан Яскульський, у бобровій шубі й папасі, розвалився на цілу колясу, здавалося, якась гора, зашита в шубу, розсілась у бричці, аж вгнулися ресори.

І тоді, в цей момент, коли панська коляса з шумом пролітала біля нашого розкоряченого воза, тоді в батькові заговорила кріпацька сукровиця, відізналась кровна спадщина по цілих поколіннях панщизняних рабів: дерев'яна ложка, немов була з розпеченого чавуну, випала батькові з тремтячої мозолястої руки, він похапцем зняв шапку, а сивіюча, сріблом перетикана голова схилилася у поклони перед лискучою бричкою.

Та блисучий поїзд не відгукнувся на цей поквапний, услужливий поклін. Достойна гора сала в бобровій шубі не здригнулась, ні бровою не моргнула, та й що казати — навіть візник не зволив ласкаво повернути козирця у наш бік, ба, навіть панські змієшні коні з металевими дашками над очима не мотнули в цей бік расовими лобами... Зате в ту ж мить з-під заднього колеса, що з розгоном вскочило у велику калабаню, бризнув струмінь мокрої грязі, змішаної з кінським потребом, — простісінько на нас, на наш глечик з теплим борщем, на похилену у поклони, сріблом переткану голову мого батька...

Батько схитнувся, ще дужче пригнув згорблену спину, якби крізь землю провалювався; по чолі скорбному, поскородженому печалю і працею, скапувала гідка грязюка, скапувала й заливала очі, а вітер розвівав посріблене волосся, немов озиминою шелестів, а очі були сумні, не знав він, де їх подіти.

Потім повитирав чоло рукавом і не подивився на мене, насунув шапку на голову і сказав збентежено, стиха:

— Стягай борони.

Дощ узявся такий тоді, що Господи! На мені все промокло до ниточки, зуби цокотіли. Я стягав задубілими руками борони з воза, ой, важкі ж вони, ці борони, і двигнути їх не під силу, а зуби в

боронах закривлені, поржавілі, дві шахівниці наїжених голодних дзьобів вп'ялися, в'їлися в моє мале хлоп'яче серце, в гортанку вжерлися почуттям гіркою болю й сорому за нього, за батька.

Панська коляса зникла на закруті, глумливо вигойдуючи ресорами.

Так ми тоді і не докінчили полуденку. Похолоднілий борщ, примащений болотом, довелося вилити в рів. Конята з'їли свою порцію, а ми zostалися в голоді й холоді, бо воно, звісно, худобина німа, вона не вміє поскаржитися, гріх було б її скривдити, а людина якось витримає, вйо, маленькі, вйо!..

І хоч темінь вже налягала, і завелося так, що світу Божого не було видно, я кожен раз, коли оглядався назад себе, на згорблену батькову постать, кожен раз бачив на його чолі огидне тавро з грязі й кінського потребу.

Це тавро ще довго-довго опісля не зникало з батькового чола... Я бачив його щоразу, коли тільки зводив очі на батька.

Перегодом я прочитав в одній книжці, що колись у давнину, в античному світі, таврували пани своїх невільників розпеченим залізом на чолі. І відтоді мені частенько снилися злі примарні сни. Мені ввижався уві сні мій старий батько: мав сивіюче волосся, розвіяне вітром, добрі сумовиті очі, а на чолі, поскородженому печалю, — гидке тавро, страшне рабське тавро, випечене гарячим залізом... З чола текла запечена кров і грязь — грязь, якою оббризкала батькову голову панська бричка у хмарний день хмарної осені.

1940

Бог предвічний

Це діялося в часі мого побуту в Бразилії. Саме тоді, шукаючи роботи, перейшов я з Ріо до провінції Сан Павльо. Якої півтора милі від міста тої самої назви прокопували в однім узгір'ю тунель, що ним мала провадити залізна дорога до Сантос. Саме тиждень тому, під час великих дощів, усунулася верства червоно-брунатної землі, переламала риштовання тунелю і розчавила на смерть трьох робітників. Двох москалів та одного латвійця. Дирекція робіт подала до газети анонс, що шукає трьох нових робітників, в першу чергу слов'ян, які зараз можуть стати до праці. Я рішився стати до цієї роботи. Щоправда — вона була чорна, томляча, 12 годин на зміну, та за те мож було заробити 5 мілів денно.

Зі Сан Павльо вийшов я десь так з полудня, та заки відшукав місце робіт, звечоріло вже добре. Мені показали контору адміністратора, що стояла на просторій поляні край величезної плянтації кави. Була це квадратова хатина, збита з грубих брусів дерева т. зв. «сеїва». Плоску кришу контори вкривало кукурудзяне бадилля.

Крізь заліплене пергаміновим папером віконце завважив я, що в конторі вже світилося. Всередині застав троє людей. Перший, це був сторож контори, плечистий молодий мурин у білій, полотняній одежі. Він сидів на колодці посеред контори, попивав чай «mate» та вистукував ногами об долівку в такт за грамофоном, що вигравав якогось аргентинського марша. Від цього чорного сеньйора довідався я, що Don Roberto, цебто адміністратора, немає, бо поїхав до Сантос. Але скоро верне. Якщо я маю до Don Roberto яке важне діло, то можу зовсім спокійно на нього заждати. Я мав до Don Roberto дуже важне діло і тому рішився зовсім спокійно його подождати.

Два другі чоловіки, яких я застав у конторі, це були робітники, що, мабуть, так само, як і я, прийшли зголоситися до праці. Молодший з них, смаглявий, з чорним крученим волоссям, подобав на італійця. Він загорнувся в широкий плащ, званий з еспанська ponchos, заплющив очі і, здавалося, спав. Його товариш, це була людина старша, літ, може, п'ятдесяти, кріпка, жилага, але, мабуть, перепрацьована і втомлена життям. Він згорбився, спер бороду на тверді, дебели п'ястуки і якимось тупо глядів перед себе. Обличчя мав худе, поморщене, бронзове.

На моє поздоровлення вони оба байдуже махнули лобами. Я сів собі біля них на лавці під стіною, вийняв з кишені портфель та став переглядати свої документи. Мимоходом попався мені під руки український календарець, що його подарував мені в Ріо один земляк, який саме приїхав з краю.

Листкуючи його, якось ненароком задивився я на сьогоднішню дату: шестого січня...

Шестого січня? Як це? Сьогодні шестого січня?! Ні... Це неможливе... Шестого січня?

— Sennor! Чи сьогодні справді шестого січня? — не довіряючи сам собі, спитав я свого задуманого сусіда з чорним, крученим волоссям.

Цей розкрив очі, подивився наперед на мене, а потім на стінний календар і — не сказав нічого.

Я зрезигновано схилив голову на груди. Так... Сьогодні шестого січня. І сьогодні наш Свят-вечір. Третий з черги Свят-вечір, якого я не святкую між рідними. І якого я взагалі не святкую...

Мені стало важко і боляче. Мимоволі я сягнув рукою, щоб розстібнути ковнір від сорочки. Так, але я там навіть не мав гудзика пришитого... А мені здавалося, що цей ковнір так давить мені горло!..

Грамофон мурина грав тепер якусь тиху, журливу мельодію. Його чорний власник сидів на колодці з порожнім горнятком в руках і монотонно колибався то вліво, то вправо. Я глянув на своїх сусідів: сиділи, як і давніше, похмурі, байдужі, мовчазливі.

Я закрив обличчя долонями і задумався. Мене огорнуло якесь дивне отупіння. Цілу мою істоту виповнила сіра порожнеча. Пустка і темрява без меж і без дна... Та ось із цеї порожнечі став, як з казки, виринати ясний і білий світ. Ген, он там, в далечині, село, моє рідне село. Низькі повітки й криші окутані сніговим пухом. Це сьогодні Свят-вечір... Свічка палає на столі, застеленім білим рядном! Під столом пахуче сіно, в куті дідух. А ось і сестри в вишитих сорочках... І братчик малий плеще в долоні... Мати вечерю подає... А батько, старий, дорогий батько, нагортає в ложку куті та сіє її по стелі... Гей!.. Що це? Дзвонять? А! Колядники! Вже під вікном... Вже... «Бог предвічний народився! Прийшов днесь, із небес, щоб спасти люд свій весь... »

Я стрепенувся! Схопився з лавки... широко розкрив очі... Що це?! Чи я сплю? Ні, не сплю! Таж докладнісінько бачу дві латки на

своїх колінах, голі стіни контори і чорного мурина в білих нагавицях...

Та проте — я чую, що колядують! Ну, чую. Колядують «Бог предвічний!..» Багато дзвінких молодих голосів виспіває, аж контора ходить... І то, здається, десь тут, під вікном!..

Ні! Цього вже забагато! Чи я не при своїм розумі?!

Мій погляд впав на двох робітників, що сиділи біля мене: вони також прискочили до стола, на якому стояв грамофон...

Так!.. Це він...

Це грамофон чорного сторожа контори колядував тепер «Бог предвічний...» Оцей сірий, ебонітовий кружок співав ту радісну, різдвяну пісню, яка гомоніла сьогодні у вечір по всій широкій українській землиці. Вона загомоніла також і тут, на другій півкулі, серед віковичного, бразилійського пралісу.

Ми всі три стояли наче вкопані і слухали, схиливши голови. Аж як затихли останні звуки коляди, тоді глянули один одному у вічі... Наші обличчя були схвильовані. Вони блистіли тихим щастям і тугою. В очах стояли сльози. Потім ми один одному міцно стиснули руки.

Ми всі три були українці.

Знаки

Сидів переді мною й розповідав:

— Не люблю, бачите, оцих «знаків»... Як почую, що десь чекоче сорока, то зараз затикаю собі вуха. Як побачу, що кіт миється, то щось аж підносить мене вхопити книжку чи чорнильницю й жбурнути в богу духа винне створіння. А коли ненароком самі двері відчиняться в кімнаті, то мене зараз кидає в пропасницю.

... Це було з початком війни. Осінь ще суятилася по землі, лінива, глуха осінь. Листопад. В наше село прийшли тоді мадяри. Мені минало шість літ. Тямлю добре, бо саме цього літа я почав пасти корови. Так... Ми всі зачинаємо від гусей і корів.

Вже було з полудня. Надворі політав перший сніг.

Батько саме приїхав з «форшпанки» і грів над грубкою задубілі руки. Мама сиділа на лаві під вікном і пряла кужіль. Я крутився біля неї й засукував веретено.

Зараз за вікном бовваніла, знімаючи в небо чорні руки, росохата груша. «Петрівкою» звалася, а грушки на ній завжди найскорше дозрівали... Тепер торопіла чорна і німа, як осіння північ. Лише сороки й ворони верещали на ній від світу до ночі.

І ось одна сорока залопотіла крильми, сіла на стрісі та голосно зацокотіла. Я припав до вікна і сплеснув долонями.

— Мамуню! В нас нині гості будуть!.. Адить, як сорока чекоче...

Мама якось тривожно глянула на мене, потім на батька, але нічого не сказала.

Із запічка скочила на лаву, а з лави на долівку заспана, буріхата кітка з зеленими очима. Вона сіла під порогом і почала вмиватися. Раз у раз лизала язичком лапку й гладила нею по голові.

Я знову підскочив з радості.

— Мамуню! Та в нас таки наравду гості. Адить, вже й киця миється!

Тоді батько уважно глипнув на мене і сказав коротко:

— Будь тихо.

Мене аж зморозило. Батьків погляд був холодний, як ніж. Я тата дуже боявся. Не знаю чому, бо він ніколи мене й пальцем не доторкнувся.

Надворі засвистав, захлиснувся реготом вихор. Телепнув собою до вікна, аж заплакані шибки йойкнули, потермосив воротами і

голодним письком заскавулів на вищі. Тоді двері до світлиці скрипнули і поволі-поволі відчинилися навстіж.

О! Тепер я знав напевно, що в нас сьогодні будуть гості... Та як? І сорока чекотіла, і киця милася, і оце двері відчинились!.. Го-го, прийдуть гості... ого, вже йдуть!..

На подвір'ю затупотіло з десяток ніг, загаморили голоси. За хвилину гості вже входили в хату. Були це мадяри. Мали сині мундири, рябі пики з чорними вусищами, блискучі залізні шеломи й набагнетені кріси. Череватий фельдфебель, що йшов попереду, крикнув до батька по-німецьки:

— Збирайся!

Батько підвівся зі стільчика й випрямився на весь ріст. Так... Пам'ятаю його як нині... Був кремезний, високий, головою сягав трама. Ліву руку мав переломану, смерека в лісі второшила. Тому його не взяли до війська. Батько розумів по-німецьки. На вищі мав цілу скирту всяких книжок, а люди в селі звали його політикантом.

Він глянув просто в вічі надутому фельдфебелеві й спитався:

— Куди?

Цей люто блиснув очима і крикнув удруге:

— Збирайся!

Батько не рушився з місця. Його широке лице було спокійне, як з каменя. Ясні очі полискували, як леза багнетів.

Череватий фельдфебель аж мінівся зі злості.

— Збирайся! — прохарчав.

— Куди?

Мадяр залаяв і розігнався на батька з наїженим штиком.

— Halt's Maul! Vorwärts — marsch!³

Батько здоровою рукою відсунув від грудей кріса і підійшов до матері, що напівмертва тремтіла під вікном.

— Будь здорова...

Потім схилився наді мною й поцілував мене в чоло.

... Цього вечора бачив я свого батька останній раз в життю. Його повісили ще тої самої ночі на росохатій «петрівці» під вікном.

... Так, молодий товаришу. Тому й досьогодні я не можу стерпіти оцих знаків: як сорока чекоче, як кіт миється і як неждано самі двері відчиняються в кімнаті.

1934

³ Стули морду! Марш вперед! (нім.).

Стара хата

Таких старосвітських хатин уже небагато. Вони вмирають так, як повмирали ті, що їх колись ставили. В нашому селі вона одна-однісінька. Має сто сім літ і мало не по самі вікна вже вросла в землю. Стоятиме ще до неділі. В понеділок до схід сонця Сенько Маланюк скличе сусідів, вони підріжуть трухляві слупки, здорово підпруться дрючками, крикнуть «гей, р-руп!» — і зі старої хати залишиться лиш купа пороху... Сьогодні вона ще стоїть. З-під стріхи ще куриться сивий дим. На порозі ще сидять діти з кучерявими голівками і з череп'яної миски сьорбають теплу юшку. Під малим віконцем ще цвіте черешня і радісно гомонять бджоли. Стара хата бачить те все і чує... Вона ще жива. Хоч старість згорбила їй спину, хоч літа похилили додолу, вона вперто стоїть на дубових закопах, твердих та черствих, як тверді і дужі були її будівничі.

Стін майже не видно. Здолу — наче проковтнула їх земля, згори — закрила стріха. Широка, гей покришка, почорніла стріха, поросла мохом, розхідником і зеленою травою. В самі жнива ця стріха виглядає, як хлопська нивка. Цвіте тут синій блават, червоніють маки і тихо шелестять колоски жита. Проживають тутечки миші, оси, воробці, чмелі та інша твар господня. Замість комина стоїть чубате бузькове гніздо. Дим з-під бовдура мандрує собі на пекарню, звідтам до сіней, з сіней на вишку, а з вишки шпарами тікає на вольний світ. Димом перепоений тут кожний кілок, кожна стебелінка. Димом пахне ціла хата. На вищі всі крокви і банти густо присипані сажею. Як стукнете дверми, то сажа паде вам на голову. Двері важкі, скрипкові, з дерев'яним засувом. За дверми, на кілочку, висять торішні посвячені вінки. Під стріхою позатикані «божі листи» і старі цісарські корони.

Якщо хочете вийти в світлицю, то напевно стукнетесь лобом до старенького одвірка. Ваші очі, що привикли надворі до ясного світла, зразу не побачать тут нічогісінько. Крізь малі віконця, прислонені черешневим гіллям, лиш вряди-годи закрадаються до хати цікаві соняшні зайчики. Аж пізніше ви запримітите зараз біля дверей здоровенну піч, що з усякими грубками, припічками, запічками розсілася, як печериця, на півхати. Коло печі звисає від стелі довга жердка, а на ній всі хатні достатки. І дідова полотнянка, і бабин кожух, і Орисині черевики «на корках», і Михасеві жовті мешти...

Широка постіль застелена білим рядном, а копиця з подушок сягає аж до самої стелі. На цій постелі прийшло на світ багато кріпких Маланюків. А на тій дубовій лаві клалися на вічний сон їхні батьки... На отсій скрині, залізом кованій, світилися за їх душі воскові свічки, а дяки читали псалми... Сіру, задимлену стелю піддержують три соснові трами. Поміж щілинами, що поробилися в трамах, переховує Сенько Маланюк найцінніші свої документи: податкову книжку, кобилячу легітимацію і позви зі суду. На середушнім трамі видовбаний хрест і Боже Провидіння, а збоку такий напис: «Благослови, Господи, дом сей і живуці в нем раби божія Йоана Маланюка і жену єго Катарину. Дня 15 апріля 1826 года».

Раби божі Йоан і Катарина повмирали ще панськими рабами. Аж п'ять літ по їхній смерті милостивий цісар скасував панщину.

Попід стелю рядочком навколо світлиці поприбивані образи. Усі в порохнявих рамах, вкриті порохом і павутинням. Сновигаються по них павуки та влізливі мухи. Святим угодникам від старості почорніли світлі обличчя й померкли очі. Кожний образ пообтиканий з усіх боків ще малими образочками, так що всіх святих, менших і більших, можна тут начислити до двісті. Між св. Варварою і преподобним чудотворцем Миколаєм висить одна дуже сумна картина. Намальований тут небіжчик Франц Йосиф I, як простягся на білому катафалку мертвий без життя... Біля нього міністри втирають рукавами заплакані очі... Зараз, недалечко, інший образ: на нім намальовано чотирьох славних цісарів, що хотіли конечно виграти велику війну — німецького, турецького, болгарського, ну і «нашого», австрійського. Малий Юрцьо як мовить увечері «Отчешаш», то молиться лишень до цих «бозів» із золотими «менталіями».

Сонце заходить, вечоріє. По хаті блукають сутінки. Блукають, як тіні предків, як спомин давніх літ... Під вікном шарудить вітер... Білі пелюстки черешневого цвіту тихо сиплються на землю... Стара хата стоїть німа, мовчазлива. Від неї віє вже могильним холодом. Вона вже почуває свій кінець... Га!.. Трудно. Пережила своє. Багато бачила, а ще більше чула. Тепер — амінь! В понеділок вранці Сенько Маланюк трутить її, як порохняву вербу. На її місці поставить нову хату. Гарну, муровану, з фаєрмурами, з великими вікнами та з комином на чубку. Крівлю покриє червоними дахівками, а стіни побілить вапном.

По старій хаті загине слід, загине пам'ять.

1934

Така читальня

Прекрасний Народній Дім поставили в Заліссю. Можна сказати — щось!.. Одноповерховий. Є балькон, четверо дверей і два комини. А вікна то такі вам, як у костелі! Ріжноколірні шибки мають... На крівлі є навіть такий дріт, що громи з неба стягає... На Зелені свята робили посвячення. Величаве було посвячення! Сам пан посол промовляв з балькону... Дві години балакав. Було сім хорів, три оркестри і дев'ять єгомостів. А народу — то так видимо-невидимо!.. Як на відпусті в Крехові. На криші повівав великий синьо-жовтий стяг, а таких менших прапорчиків, то навіть не годен було почислити!.. Так!.. Хто не подивився на новий будинок, то зараз казав:

— О, ті залісяки, то не що-будь! Поставилися!.. Адіть, який палац висадили! Го, го!.. Ну, ну!..

... Хоч воно, щоправда, не штука забити крука... З будовою пішло, як по маслі. Площа була ще сперед війни, дубину й десять стосів каменя дала громада, дахівок наробила кооперативна дахівкарня, а на решту прийшли гроші з Америки.

Але свої люди також чимало причинилися! Аякже! А от цього тижня пізвали до суду одного «комітета», якому, кажуть, прилипло до пальчиків 50 долярів... Тільки ви цього нікому не балакайте!.. Так сталося — трудно... Грунт — що дім поставили. А решта — аво!..

Якось тамтої неділі був я знов у Заліссю. Посилали мене від нашого Виділу з таким письмом... Прийшов я, значить, до села та й питаю за читальняним головою. В читальні — кажуть. Ну, гаразд. Заглянемо і туди.

Приходжу до читальні, а тут вам тихесенько — хоч маком сій. Спокійно. Дощик до вікон собі бубнить, якась мушка бринить в куточку. Шевченко з Франком попускали вуса додолу... Задумалися... Книжки в бібліотеці замкнені на ключик, а часописи, звинені в трубку, під столом валяються. А за столом позасідали просвітяне-виділові. Голова, містоголова і секретар... Склонили голови на груди, очима кліпають та й ногами баламкають. Бо то, знаєте, при слоті, дуже гарно дрімається... Передав я їм своє писаніє, та й розпитую про це і про те.

— Як же тут у вас, — кажу, — праця поступає?

— Та во, так во...

— Бая...

— Аво!..

— Ну, в читальні, то в вас не дуже глітно, — кажу далі.

Голова розкрив заспані очі та оглянувся по порожній світлиці.

— А ні, — притакнув, — цілком глоти немає...

— Ви, — питаю, — певно, частіше ввечері сходитеся?..

— А так, сходимося. Аякже. Часом, во, прийдуть сусід Гарасим, часом ще дехто... Довго не світимо, бо гайсу шкода. Ну... воно навіть нема так чого... Ще зимою, як зимою, але літом?.. Алево!.. Духота, знаєте... Так вам парно, хоч гинь. На свіжійм воздуху краще посидіти. Здоровіше. Ми сьогодні тільки так-во, при слоті...

Тут нараз секретар читальні, що дримав любенько та кивав головою, так здорово колихнувся, що аж телпнув бородою до стола. Він зараз і прокинувся з дримоти. Ми привіталися, я цмокнув його в руку, бо він, кажуть, якийсь мій трохи стрийко. Він тутечки, в Заліссю, найкращий аматор. Яку йому роллю не дай — відіграє як німий!

— Що ж, — кажу, — стрийку, представлення тепер робите?

Стрийко три рази пчихнув, два рази позіхнув і раз плюнув.

— Ні, — каже, — не робимо. Пощо та нащо? Від своїх людей останній грейцар видирати?.. Ти не бачиш, який тепер крипір на світі? Соли нема за що купити... Перше, як у нас не було власної домівки, то ми старалися... І сюди, і туди, штукували, як могли... Нарід мучився, недосипляв, на проби лазив. А нині ми на бороду плюємо! В нас є свій дім, чоловіче!

— То, певно, якісь концерти устроюєте, реферати?..

— Ні... А пощо? Ніби Шевченкове свято вже клеїлося, але якось розійшлося. Франкове туй-туй мало бути, але наш дірігент якраз тоді женився... Ну... та й наші люди вже нецікаві на таке... Вже їм то переїлося... Бо перше — о!.. Ба як же!.. В нас щонеділі було щось нового! Як не вистава, то концерт, як не концерт, то реферат... Тому-то наші люди не такі, як у вас. Трохи більше отесані. До читальні їх не тре мотузком тягнути... Але тепер у нас є свій дім, то ми не журимося... Аво!..

Тут і сивенький містоголова, що досі довбав соломкою в усі, сказав своє слово:

— Ойой, Господи Боже!.. Тьфу!.. І нащо то, і пощо то, і кому то — я не знаю!.. Ну, не знаю!.. Бігме-ну!.. Якісь реферати! Тьфу!.. Та нащо? Крик в читальні робити? Насходиться вам таких, ойой, таких,

вибачте за слово, дрантюхів, смаровозів, а як пічнуть сенди, а тенди, а дискусію, а політику, а таке-во — тьфу! В нас так нема. По інших селах якісь партії, якісь сельроби, націоналісти, а в нас тихо-ша! Спокій... Дім свій маємо, посходимося, посидимо так-во, як нині, і фертик...

Так і не договорився я з просвітянами з Залісся. Бо ніби — що з ними балакати? Вони мають свій дім, і фертик!

Ясні ночі

Цього місяця було кілька ясних ночей. Отак, бувало, пізнім вечором вийдете з хати, надворі вам ясно, як удень! Так місячно. Синіє мовчазливе небо й зорі переморгуються, й чути, як падає пожовкле листя на ясне плесо річки, чисте, мов хрусталь. Над річкою настовбурчилися кострубаті верби. Задивилися у воду на свою вроду. З-поза їхнього віття крадькома зиркає у малі віконця настирливий місяць і призирається, як на постелі поснули діти з руськими голівками у гребінних сорочках. По леваді завели мовчазний хорівід сивовусі вечірні мряки.

Тихо. Ясно і тихо.

І вам пригадується...

Еге ж!.. Такі ж самі тихі місячні ночі були тоді... І місяць зиркав у віконця, і зорі переморгувалися. А небо також було синє. Тільки собаки щось дуже вили. Сідали посередині подвір'я, знімали щелепи угору і довго протяжливо вили до зоряного неба.

Люди казали:

— Буде війна!

— Буде війна, бо собаки виють і фасоля подорожіла. Так само було й у чотирнадцятому році... Собаки виють, бо вітрять кров. Го-го, німина то розуміє... А фасоля подорожіла, бо купують на хліб до війська.

Справді, якісь дивні були тоді ночі ранньою осінню. Отак, бувало, стоїте серед німої тиші, задивлені в безмежну синяву неба, заслухані в таємний віковічний гомін, що навкруги вас, і нараз...

— Що це?

Блудні вогники по полях ходять? Ні! Але ж ні...

То, може, конюхи кладуть багаття та й бульбу печуть?

Де там! Файна бульба!.. Ну, ну...

Полум'я росте, вогонь бухає, як кров із живої рани, дим садить вам такий, що ну, іскри танцюють мільйонами роїв...

Овва!

Багрянє небо і вода у тихій річці, криваві тіні сновигають по білих стінах. Біля оплітків напівсонні розхристані матері тулять до себе наляканих дітей. А дужі батьки з сірими обличчями зложили руки хрестом на грудях і широко розкритими очима дивляться на палаючий небесний склін. А тремтячі уста шепочуть...

І тоді серед гробової тиші — гомін дзвонів. Ох, той гомін! Такий якийсь тривожний, такий переразливий, аж болючий, аж проймаючий до глибини душі.

Так...

Ви, мабуть, повік пам'ятаєте той гомін дзвонів, що котився тоді полями ранньою осінню, у такі ясні, аж заясні ночі... Правда?

Правда, Василю Слоцький, Дмитре Пилипенку, Гнате Синишин, Сеню Головатий, Йване Чорнію, Грицю Закалюжний, Ониську Дужий?

Так чи не так, газди мої милі та й сусіди любі? А чого ж це ви, мої дорогенькі, від тієї пам'ятної осені отак плентаєте ногами та й ходите, гей ті каліки? Га? А що це ви ховаєте он там, за ковбицями, біля постелі?.. Ага, біяки від ціпа, поломані на твердих хлопських клубах. Так, так... Певно, на пам'ятку своїм онукам і правнукам. Так...

А на могилах Степана Синиці і Петра Костишина шарудить жовте листя, що попадало з калинових кущів. І дрімуче смерічкове віття щось шепоче березовим хрестам. І срібний іній блистить до місяця на зів'ялих травах... І якийсь дрібнесеньке біле цвіття наче невинними дитячими очима глядить на світ.

Це, певно, так рясно зацвіли сльози старенької матері й сестрички з голубими очима, й чорнобрової дівчини з білим, блідесеньким личком.

Ніч.

Ясна ніч...

1934

За сто літ

Це буде 2034 року, дня 10-го, місяця 13-го. Той місяць називатиметься по-грудень, або перед-січень. Це — після зреформованого, всесвітнього календаря, що його, як це буде відомо, запровадять ще при кінці другого 1000-ліття. Цього ж року дня і місяця о год. 17. 35 після середньоєвропейського часу полетить на Місяць професор Кренгель з Пацанова. Він дасть себе вистрілити разом з ракетою власної конструкції з велетенської гармати та помчить зі швидкістю 3 км на секунду на Місяць. Причалення його на цю планету буде зі Землі досить докладно заобсервоване. Біда тільки, що з Місяця не буде чим і кому вистрілити його назад на Землю, і проф. Кренгель мусить вже на довший час залишитися на цій симпатичній планеті.

По трьох днях даремного очікування та споглядання на небо, над світлою постаттю бл. п. проф. Кренгля засяє ореоля святости та мучеництва. Він стане народнім пророком, генієм, Прометеєм. Радіостанції в цілім краю день і ніч подаватимуть зворушливі промови, присвячені життю та діяльності бл. п. проф. Кренгля. В усіх святинях день і ніч будуть відправлятися жалібні панахиди за його душу. В кожному більшому місточку повстане його пам'ятник. На брошури, публікації, монографії, мемуари, портрети, відбитки в журналах, в ілюстрованих хроніках, на банкнотах та поштових значках, на етикетах і т. д. і т. д. — зужують 50 вагонів паперу. Повстане добродійний фонд ім. проф. Кренгля, призначений на поширювання ідеї міжпланетної комунікації. В цілім краю ще довго-довго пануватиме чорний смуток і жалоба.

Десять літ пізніше др. Кук, професор на університеті Колюмбія в Каліфорнії, стукне себе пальцем у лисий череп і скаже:

— Так! Проф. Кренгель був капітальний дурень.

Він крикне до своїх студентів: «Гуд бай, бойс!», застромить люльку в зуби і замкнеться в ракеті власної конструкції. Та ракета матиме вигляд величезної кулі. В горішній та в долішній частині цієї кулі заінстальовані будуть мотори, що витворюватимуть могутню енергію. Професор Кук, що сидітиме у вигідній кабіні кулі, гляне на хронометр і потисне засувку число 1. Мотори горішньої частини стануть працювати, і ракета зі страшною швидкістю (4 км на сек.) полетить угору. Коли куля знайдеться у сфері магнетичного

притягання Місяця, проф. Кук задержить мотори горішньої частини, а потисне засувку число 2. Тепер підуть в рух мотори долішньої частини. Енергія, яку витворюватимуть в противнім напрямку ці мотори, не поборе, однак, вповні сили притягання Місяця. Та саме завдяки тому сила упадку зменшиться до цього степеня, що ракета проф. Кука зовсім легенько сяде собі на поверхні Місяця.

По трьох годинах проф. Кук в той самий спосіб поверне знов на землю. Він відчинить дверцята, вийме люльку з рота і крикне до своїх студентів:

— Так! Я також капітальний дурень. Гуд бай, бойс!..

Потім зачинить дверцята, скине шлийки і повіситься на засувці число 2 в ракеті власної конструкції. Біля трупа знайдуть пізніше таку писульку:

«Мені дуже прикро, що я ціле своє життя посвятив на це, аби стрілити одну велику дурницю. Подорож на Місяць зовсім не рентувалася. Це країна порожніх кратерів, покритих вічним льодом. Терен не надається навіть до фільмових знімок, тому що там немає воздуха.

Луї Дж. Кук».

Примітка упорядника

Цю збірку складають твори, що були надруковані в книжках Івана Керницького «Святоіванські вогні» (1934), «Мій світ» (1938) і «Село говорить» (1940).